महाकविभासप्रणीतः

मध्यमव्यायोगः

మధ్యమ వ్యాయోగము

– महाकविःभासः

ఉపోద్ఘాతము

సంస్కృత సాహిత్యమునందు మహాకవియైన భాసుని ఎరుంగని వారుండరు. భాసుని నాటకము లందున్న భరత వాక్యమును బట్టి భాసుడు ఉత్తర భారత నివాసి యని తెలియుచున్నది. శ్రీ గణపతి శాస్త్రి యొక్క వాదన ననుసరించి భాసుడు అర్థ శాస్త్రమును రచించిన చాణక్యుని కంటె, వ్యాకరణ కర్తయైన పాణిని మహర్షి కంటె ప్రాచీనుడు అని తెలియుచున్నది. "ప్రథిత యశసాం భాససౌమిల్లకకవి పుత్రాదీనాం ప్రబంధానతిక్రమ్య వర్తమానకవేః కాళిదాసస్య క్రియాయాం కథంబహుమానః" అని కాళిదాసు తన మాలవికాగ్నిమిత్రమను నాటక ప్రస్తావనలో పేర్కొనుటవలన భాసుడు కాళిదాసుకంటె ప్రాచీనుడని స్పష్టమగుచున్నది. కనుక భాసుడు క్రీ.శ.3వ శతాబ్దములోని వాడని చెప్పవచ్చును. దీనిని పెక్కుపండితు లంగీకరించుచున్నారు.

భాసుని ప్రతిభ

సంస్కృత నాటక కర్తలలో భాసుడు ప్రథమునిగా కీర్తింపదగినవాడు. ఇతని నాటకములు ప్రదర్శనకు యోగ్యముగా యుండును. భాషలలితముగా సర్వజనులకు ఆమోద యోగ్యముగా యుండును. కాళిదాసాదుల నాటకములకంటె భాసుని నాటకములు ఉత్తమమైనవిగా పేర్కొనచ్చును. ఇతని నాటకములలో సంభాషణ చమత్కారముగా యుండును. అపూర్వములైన కల్పనలతో ఇతివృత్తమునకే శోభను కలిగించును. ఈ కల్పనలే నాటకములకు అందమును చేకూర్చును. భారత రామాయణాదులలో అప్రసిద్ధులైన కొన్ని ముఖ్యపాత్రలను సానుభూతి పాత్రములుగా చిత్రించి పండితులను మెప్పించుట భాసుని ప్రత్యేకత. ఇతడు మానవులలోని అంతరంగములను విశేషముగా చిత్రించి, సహజముగా మానవుల స్వభావములను చిత్రించెనని కీర్తించబడెను.

భాసుని రచనలు

సంస్కృత సాహిత్యమునందు భాసుడు పెక్కు నాటకములను రచించెను. ఆ నాటకముల వలననే యితడు అమరుడైనట్లు కీర్తింపబడెను.

ఇతనిచే రచింపబడిన నాటకములు -

1. ప్రతిమానాటకము 2. అభిషేక నాటకము 3. పంచరాత్రము 4. మధ్యమ వ్యాయోగము. 5. దూత-ఘటోత్కచము 6. కర్ణ భారము 7. దూత వాక్యము. 8. ఊరుభంగము 9. బాలచరితము 10. దరిద్రచారుదత్తము. 11. అవిమారకము 12. ప్రతిజ్ఞా యౌగంధరాయణము 13. స్వప్న వాసవదత్తము.

వీటిలో ప్రతిమానాటకము, అభిషేక నాటకము అను రెండును రామాయణ కథ ఇతివృత్తముగా కలిగినవి. పంచరాత్రము, మధ్యమ వ్యాయోగము, దూతఘటోత్కచము, కర్ణ భారము, దూత వాక్యము, ఊరు భంగము, బాల చరితము అను ఏడును మహాభారతములోని కథ ఇతివృత్తముగా కలిగినవి. ప్రతిజ్ఞాయౌగంధరాయణము, స్వప్నవాసవదత్తము అను రెండును ఉదయనుని కథ ఇతివృత్తముగా గలవి. దరిద్రచారుదత్తము, అవిమారకము అను రెండును స్వతంత్రముగా రచించబడినవి.

మధ్యమ వ్యాయోగము

మధ్యమ వ్యాయోగమునకు ముఖ్యపాత్రలు మహాభారతమునుండి స్వీకరించబడినవి. ఇందులోని కథ కల్పితము. ఇది ఏకాంకముతో కూడిన వ్యాయోగము. కేవలము ముఖ్యపాత్రలైన భీమసేనుడు, హిడింబా-ఘటోత్కచుడు అను మూడు పాత్రలు మాత్రమే మహాభారతము నుండి స్వీకరించబడినవి. ఈపాత్రలతో మరికొన్ని పాత్రలను సమకూర్చి కవి కథను కల్పించి దీనిని రచించెను. ఘటనలన్నియు ఒక దినములోనే పరిసమాప్తమగును. ఈ ఘటనలన్నియు ఒకే అంకములో నిబద్ధమైయుండును. దీనియందు భీమసేనుడు పాండవ మధ్యమునిగా చిత్రించబడెను. కథ ముఖ్యపాత్రయైన భీమసేనునిపై ఆధారపడి యుండును. అందుచేత 'మధ్యమ వ్యాయోగము'గా చెప్పబడుచున్నది.

మధ్యమ వ్యాయోగములోని పాత్రలు

పురుషులు

భీమసేనుడు - పాండవమధ్యముడు, నాయకుడు.

ఘటోత్కచుడు - హిడింబా భీమసేనుల పుత్రుడు.

వృద్ధుడు - కేశవదాసు అను ఒక బ్రాహ్మణ వృద్ధుడు.

ప్రథముడు - కేశవదాసు యొక్క మొదటి పుత్రుడు.

ద్వితీయుడు - కేశవదాసు యొక్క రెండవ పుత్రుడు.

తృతీయుడు - కేశవదాసు యొక్క మూడవ పుత్రుడు.

స్త్రీలు

హిడింబా - భీమసేనుని యొక్క భార్య.

బ్రాహ్మణి - కేశవదాసు యొక్క భార్య.

नान्द्यन्ते ततः प्रविशति सूत्रधारः

सूत्रधारः– पायात्स वोऽसुरवधूहृदयावसादः
पादो हरेः कुवलयामलखड्गनीलः।
यः प्रोद्धतस्त्रिभुवनक्रमणे रराज
वैदूर्यसङ्क्रम इवाम्बरसागरस्य ॥ १ ॥

एवमार्यमिश्रान् विज्ञापयामि। अये किन्नु खलु मयि विज्ञापनव्यग्रे शब्द इव श्रूयते। अङ्ग! पश्यामि।

(नेपथ्ये)

भोस्तात! को नु खल्वेषः।

सूत्रधारः– भवतु विज्ञातम्।
भोः शब्दोच्चारणादस्य ब्राह्मणोऽयं न संशयः।
त्रास्यते निर्विशङ्केन केनचित्पापचेतसा ॥ २ ॥

(नेपथ्ये)

भोस्तात! को नु खल्वेषः।

सूत्रधारः– हन्त दृढं विज्ञातम्। एष खलु पाण्डवमध्यम – स्यात्मजो हिडिम्बारणिसम्भूतो राक्षसाग्निरकृत – वैरं ब्राह्मणजनं वित्रासयति। भो कष्टं कष्टं खलु पत्नीसुतपरिवृतस्य ब्राह्मणस्य वृत्तान्तः। अत्र हि, –

श्रान्तैः सुतैः परिवृतस्तरुणैः सदारो
वृद्धो द्विजो निशिचरानुचरः स एषः।
व्याघ्रानुसारचकितो वृषभः स धेनुः
सन्त्रस्तवत्सक इवाकुलतामुपैति ॥ ३ ॥

(निष्क्रान्तः)

स्थापना

(ततः प्रविशति सुतत्रयकलत्रपरिवृतः केशवदासः पृष्ठतो घटोत्कचश्च)

वृद्धः – भोः को नु खल्वेषः?

तरुणरविकरप्रकीर्णकेशो
भ्रुकुटिपुटोज्ज्वलपिंगलायताक्षः।
सतडिदिव घनः सकण्ठसूत्रो
युगनिधने प्रतिमाकृतिर्हरस्य ॥ ४ ॥

प्रथमः – भोस्तात! को नु खल्वेषः?

ग्रहयुगलनिभाक्षः पीनविस्तीर्णवक्षाः।
कनक कपिलकेशः पीतकौशेयवासाः।
तिमिरनिवहवर्णः पाण्डरोद्वृत्तदंष्ट्रो
नव इव जलगर्भो लीयमानेन्दुलेखः ॥ ५ ॥

द्वितीयः – क एष भोः!

कलभदशनदंष्ट्रो लाङ्गलाकार नासः
करिवर करबाहुर्नीलजीमूतवर्णः
हुतहुतवहदीप्तो यः स्थितो भाति भीम –
स्त्रिपुरपुरनिहन्तुः शङ्करस्येव रोषः ॥ ६ ॥

तृतीयः – भोस्तात! को नु खल्वयमस्मान् पीडयति?

वज्रपातोऽचलेन्द्राणां श्येनः सर्वपतत्रिणाम्।
मृगेन्द्रो मृगसङ्घानां मृत्युः पुरुषविग्रहः ॥ ७ ॥

ब्राह्मणी – आर्य क एषोऽस्मान् सन्तापयति?

घटोत्कचः–भो ब्राह्मण! तिष्ठ तिष्ठ

किं यासि मद्भयविनाशितधैर्यसारो
वित्रस्तदारसुतरक्षणहीनशक्ते!
ताक्ष्याग्रपक्षपवनोद्धतरोषवह्नि–
स्तीव्रः कलत्रसहितो भुजगो यथार्तः ॥ ८ ॥

भो ब्राह्मण! न गन्तव्यं न गन्तव्यम्।

वृद्धः – ब्राह्मणि! न भेतव्यं न भेतव्यम्। पुत्रकाः। न भेतव्यम्। सविमर्शा ह्यस्य वाणी।

घटोत्कचः–भो! कष्टम्।

जानामि सर्वत्र सदा च नाम
द्विजोत्तमाः पूज्यतमाः पृथिव्याम्।
अकार्यमेतच्च मयाद्य कार्यं
मातुर्नियोगादपनीतशङ्कम् ॥ ९ ॥

वृद्धः – ब्राह्मणि! किं न स्मरसि तत्र भवता जलक्लिन्नेन मुनिनोक्तम् – अनपेतराक्षसमिदं वनमप्रमादेन गन्तव्यमिति। तदेवोत्पन्नं भयम्।

ब्राह्मणी – किमिदानीमार्यो मध्यस्थवर्ण इव दृश्यते।

वृद्धः – किं करिष्यामि मन्दभाग्यः?

ब्राह्मणी – ननु विक्रोशामः।

प्रथमः – भवति! कस्य वयं विक्रोशामः?

इदं हि शून्यं तिमिरोत्करप्रभै –
    र्नगप्रकारैरवरुद्धदिक्पथम्।
खगैर्मृगैश्चापि समाकुलान्तरं
    वनं निवासाभिमतं मनस्विनाम् ॥ १० ॥

वृद्धः – ब्राह्मणि! न भेतव्यं न भेतव्यम्। मनस्विजननिवास –योग्यमिति श्रुत्वा विगत इव मे सन्त्रासः। शङ्के नात्रातिदूरेण पाण्डवाश्रमेण भवितव्यम्। पाण्डवास्तु –

युद्धप्रियाश्च शरणागतवत्सलाश्च
    दीनेषु पक्षपतिताः कृतसाहसाश्च।
एवंविधप्रतिभयाकृतिचेष्टितानां
    दण्डं यथार्हमिह धारयितुं समर्थाः ॥ ११ ॥

प्रथमः – भोस्तात! न तत्र पाण्डवा इति मन्ये।

वृद्धः – पुत्र! कथं त्वं जानीषे।

प्रथमः – श्रुतं मया तस्मादाश्रमादागतेन केनचित् ब्राह्मणेन कथितम्। शतकुम्भं नाम यज्ञमनुभवितुं महर्षे–र्धौम्यस्याश्रमं गता इति।

वृद्धः – हन्त हताः स्मः।

प्रथमः– तात! न तु सर्व एव। आश्रमपरिपालनार्थमिह स्थापितः किल मध्यमः।

वृद्धः – यद्येवं सन्निहिताः सर्व एव पाण्डवाः।

प्रथमः – स चाप्यस्यां वेलायां व्यायामपरिचयार्थं विप्रकृष्ट देशस्थ इति श्रूयते।

वृद्धः – हन्त निराशाः स्मः। भवतु, पुत्र! व्यपश्रयिष्ये तावदेनम्।

प्रथमः – अलमलं परिश्रमेण।

वृद्धः – पुत्र! निर्वेदप्रत्यर्थिनी खलु प्रार्थना। भवतु, पश्याम – स्तावत्। भोः पुरुष! अस्त्यस्माकं मोक्षः?

घटोत्कचः– मोक्षोऽस्ति समयतः।

वृद्धः – कः समयः?

घटोत्कचः–अस्ति मे तत्रभवती जननी। तयाहमाज्ञप्तः – पुत्र! ममोपवासनिसर्गार्थमस्मिन्
वनदेशे कश्चिन्मानुषः परिमृग्यानेतव्य इति। ततो मयासादितो भवान् –
पत्न्या चारित्रशालिन्या द्विपुत्रो मोक्षमिच्छसि।
बलाबलं परिज्ञाय पुत्रमेकं विसर्जय ॥ १२॥

वृद्धः – हं भो राक्षसापसद किमहमब्राह्मणः।
ब्राह्मणः श्रुतवान् वृद्धः पुत्रं शीलगुणान्वितम्
पुरुषादस्य दत्वाहं कथं निर्वृतिमाप्नुयाम् ॥ २३॥

घटोत्कचः–यद्यर्थितो द्विजश्रेष्ठ! पुत्रमेकं न मुञ्चसि।
सकुटुम्बः क्षणेनैव विनाशमुपयास्यसि ॥ २४ ॥

वृद्धः – ब्राह्मणि! एष एव मे निश्चयः।
कृतकृत्यं शरीरं मे परिणामेन जर्जरम्।
राक्षसाग्नौ सुतापेक्षी होष्यामि विधिसंस्कृतम् ॥ २५॥

ब्राह्मणी – आर्य! मा मैवम्। पतिमात्रधर्मिणी पतिव्रतेति नाम।
गृहीतफलेनैतेन शरीरेणार्यं कुलं च रक्षितुमिच्छामि।

घटोत्कचः–न खलु स्त्रीजनोऽभिमतस्तत्र भवत्याः।

वृद्धः – अहमनुगमिष्यामि भवन्तम्।

घटोत्कचः–आः वृद्धस्त्वमपसर।

प्रथमः – भोस्तात! ब्रवीमि खलु तावत् किञ्चित्।

वृद्धः – पुत्र! कथय।

प्रथमः – मम प्राणैर्गुरुप्राणानिच्छमि परिरक्षितुम्।
रक्षणार्थं कुलस्यास्य मोक्तुमर्हति मां भवान् ॥२६॥

द्वितीयः – आर्य! मा मैवम्।
ज्येष्ठः श्रेष्ठः कुले लोके पितृणां च सुसम्प्रियः।
ततोऽहमेव यास्यामि गुरु वृत्तिमनुस्मरन् ॥२७ ॥

तृतीयः – वत्स! मा मैवम्।
ज्येष्ठो भ्राता पितृसमःकथितो ब्रह्मवादिभिः।
ततोऽहं कर्तुमस्म्यर्हो गुरूणां प्राणरक्षणम् ॥ २८॥

प्रथमः – वत्स! मा मैवम्।
आपदं हि पिता प्राप्तो ज्येष्ठपुत्रेण तार्यते।
ततोऽहमेव यास्यामि गुरूणां प्राणरक्षणात् ॥ २६॥

वृद्धः –. ज्येष्ठमिष्टतमं न शक्नोमि परित्यक्तुम्

ब्राह्मणी – यथार्थो ज्येष्ठमिच्छति, तथाहमपि कनिष्ठमिच्छामि।

द्वितीयः – पित्रोरनिष्टः कस्येदानीं प्रियः?

घटोत्कचः–अहं प्रीतोऽस्मि, शीघ्रमागच्छ।

द्वितीयः – धन्योऽस्मि यद्गुरुप्राणाः स्वैःप्राणै परिरक्षिताः।

बन्धुस्नेहाद्धि महतः कायस्नेहस्तु दुर्लभः ॥ २० ॥

घटोत्कचः–अहो स्वजनवात्सल्यमस्य ब्राह्मणवटोः।

द्वितीयः – भोस्तात! अभिवादये।

वृद्धः – एह्येहि पुत्र !

विनिमाय गुरुप्राणान् स्वैः प्राणैर्गुरुवत्सल।

अकृतात्मदुरावापं ब्रह्मलोकमवाप्नुहि ॥ २१ ॥

द्वितीयः – अनुगृहीतोऽस्मि। अम्ब! अभिवादये।

ब्राह्मणी – जात! चिरं जीव।

द्वितीयः – अनुगृहीतोऽस्मि। आर्य! अभिवादये।

प्रथमः – एह्येहि वत्स!

परिष्वजस्व गाढं मां परिष्वक्तः शुभैर्गुणैः।

कीर्त्या तव परिष्वक्ता भविष्यति वसुन्धरा ॥ २२ ॥

द्वितीयः – अनुगृहीतोऽस्मि।

ब्राह्मणी – आर्य! अभिवादये।

द्वितीयः – स्वस्ति।

तृतीयः – अनुगृहीतोऽस्मि।

द्वितीयः – भोः पुरुष! ब्रवीमि किञ्चित्।

घटोत्कचः–ब्रूहि ब्रूहि शीघ्रम्।

द्वितीयः – एतस्मिन वनान्तरे जलाशय इव दृश्यते। तत्र मे प्रकल्पितपरलोकस्य पिपासाप्रतीकारं करिष्यामि।

घटोत्कचः – दृढव्यवसायिन्! गम्यताम्। अतिक्रामति मातुराहारकालः। शीघ्रमागच्छ।

(निष्क्रान्तः)

वृद्धः – हा हा परिमुषिताःस्मो भोः! परिमुषिताः स्मः।

यस्त्रिशृङ्गे मम त्वासीन्मनोज्ञो वंशपर्वतः।

स मध्यशृङ्गभङ्गेन मनस्तपति मे भृशम् ॥ २३ ॥

हा पुत्र! कथं गत एव।

तरुण! तरुणतानुरूपकान्ते!

नियमपराध्ययनप्रसक्तबुद्धे।

कथमिह गजराजदन्तभग्न –

स्तरुरिव यास्यसि पुष्पितो विनाशम् ॥२४॥

घटोत्कचः – चिरायते खलु ब्राह्मणवटुः। अतिक्रामति मातुराहारकालः। किन्नु खलु करिष्ये। भवतु, दृष्टम्। भो ब्राह्मण! आहूयतां तव पुत्रः।

वृद्धः – आः! अतिराक्षसं खलु ते वचनम्।

घटोत्कचः – कथं रुष्यति, मर्षयतु, मर्षयतु भवान्। अयं मे प्रकृतिदोषः। अथ किन्नामा तव पुत्रः।

वृद्धः – एतदपि शक्यं श्रोतुम्।

घटोत्कचः – युक्तं भोः! ब्राह्मणकुमार! किन्नामा ते भ्राता?

प्रथमः – तपस्वी मध्यमः।

घटोत्कचः – मध्यम इति सदृशमस्य। अहमेवाह्वयामि। भो भो मध्यम! मध्यम! शीघ्रमागच्छ।

(ततः प्रविशति भीमसेनः)

भीमसेनः – भोः कस्यायं स्वरः?

खगशतविरुते विरौति तारं

द्रुमगहने दृढसङ्कटे वनेऽस्मिन्।

जनयति च मनोज्वरं स्वरोऽयं

बहुसदृशो हि धनञ्जयस्वरस्य ॥२५॥

घटोत्कचः – चिरायते खलु ब्राह्मणवटुः। अतिक्रामति मातु–राहारकालः। किन्नु खलु करिष्ये। भवतु दृष्टम्। उच्चैः शब्दापयामि। भो भो मध्यम! शीघ्रमागच्छ।

भीमसेनः – भोः! को नु खल्वेतस्मिन् वनान्तरे मम व्यायाम–विघ्नमुत्पाद्य मध्यम मध्यम इति मां शब्दापयति। भवतु पश्यामस्तावत्। (परिक्रम्यावलोक्य) अहो दर्शनीयोऽयं पुरुषः। अयं हि –

सिंहास्यः सिंहदंष्ट्रो मधुनिभनयनः स्निग्धगम्भीरकण्ठो बभ्रुभ्रूः श्येननासो द्विरदपतिहनुर्दीर्घ विश्लिष्टकेशः। व्यूढोरा वज्रमध्यो गजवृषभगतिर्लम्बपीनांसबाहुः सुव्यक्तं राक्षसीजो विपुलबलयुतो लोकवीरस्य पुत्रः ॥२६॥

घटोत्कचः – चिरायते खलु ब्राह्मणवटुः। अतिक्रामति मातुराहारकालः। किमिदानीं करिष्ये। भवतु, उच्चैराह्वानं करिष्ये। भो भो मध्यम! शीघ्रमागच्छ।

भीमसेनः – भो! प्राप्तोऽस्मि।

घटोत्कचः – न खल्वयं ब्राह्मणवटुः। अहो दर्शनीयोऽयं पुरुषः।

य एषः,

सिंहाकृतिः कनकतालसमानबाहु – र्मध्येतनुर्गरुडपक्षविलिप्तपक्षः।

विष्णु र्भवेद्विकसिताम्बुजपत्रनेत्रो – नेत्रे ममाहरति बन्धुरिवागतोऽयम् ॥२७॥

भो मध्यम! त्वां खल्वहं शब्दापयामि।

भीमसेनः – अतः खल्वहं प्राप्तः।

घटोत्कचः – किं भवानपि मध्यमः।

भीमसेनः – न तावदपरः।

मध्यमोऽहमवध्यानामुत्सिक्तानां च मध्यमः।

मध्यमोऽहं क्षितौ भद्र! भ्रातॄणामपि मध्यमः ॥२८॥

घटोत्कचः – भवितव्यम्।

भीमसेनः – अपि च

मध्यमः पञ्चभूतानां पार्थिवानां च मध्यमः।

भवे च मध्यमो लोके सर्वकार्येषु मध्यमः ॥२९॥

वृद्धः – मध्यमस्त्विति सम्प्रोक्ते नूनं पाण्डवमध्यमः।

अस्मान् मोक्तुमिहायातो दर्पान्मृत्योरिवोत्थितः ॥३०॥

(प्रविश्य)

मध्यमः – अस्यामाचम्य पद्मिन्यां परलोकेषु दुर्लभम्।

आत्मनैवात्मनो दत्तं पद्मपत्रोज्ज्वलं जलम् ॥३१॥

(उपगम्य) भोः पुरुष! प्राप्तोऽस्मि।

घटोत्कचः – प्राप्तवानिदानीं खल्वसि त्वम्। मध्यम! इतः इतः।

वृद्धः – (भीमसेनमुपगम्य) भो मध्यम! परित्रायस्व ब्राह्मणकुलम्।

भीमसेनः – न भेतव्यम्। मध्यमोऽहमभिवादये।

वृद्धः – वायुरिव दीर्घायुर्भव।

भीमसेनः – अनुगृहीतोऽस्मि। कुतो भयमार्यस्य।

वृद्धः – श्रूयताम् – अहं खलु कुरुराजेन युधिष्ठिरेणाधिष्ठितपूर्वे कुरुजाङ्गले यूपग्रामवास्तव्यो माठरसगोत्रश्च कल्पशाखाध्वर्युः केशवदासो नाम ब्राह्मणः। तस्य ममोत्तरस्यां दिश्युद्यामकग्रामवासी मातुलः कौशिक गोत्रो यज्ञबन्धु र्नामास्ति। तस्य पुत्रोपनयनार्थं सकलत्रोऽस्मि प्रस्थितः।

भीमसेनः– अरिष्टोऽस्तु पन्थाः। ततस्ततः।

वृद्धः – ततो मामेष हि –

सजलजलदगात्रः पद्मपत्रायताक्षो – मृगपतिगतिलीलो राक्षसःप्रोग्रदंष्ट्रः।
जगति विगतशङ्कस्त्वद्विधानां समक्षं – ससुतपरिजनं भो !हन्तुकामोऽभ्युपैति ॥३१॥

भीमसेनः– एवम्, अनेन ब्राह्मणजनस्य मार्गविघ्नः कृतः। भवतु निग्रहिष्यामि तावदेनम्। भोः पुरुष! तिष्ठ तिष्ठ।

घटोत्कचः–एष स्थितोऽस्मि।

भीमसेनः– किमर्थं ब्राह्मणजनमपराध्यसि?

पुत्रनक्षत्रकीर्णस्य पत्नीकान्तप्रभस्य च।
वृद्धस्य विप्रचन्द्रस्य भवान् राहुरिवागतः ॥३३॥

घटोत्कचः–अथ किम्। राहुरेव।

भीमसेनः– आः,

निवृत्तव्यवहारोऽयं सदारस्तनयैः सह।
सर्वापराधेऽवध्यत्वान्मुच्यतां द्विजसत्तमः ॥३४॥

घटोत्कचः– न मुच्यते।

भीमसेनः– (आत्मगतम्) भोः कस्य पुत्रेणानेन भवितव्यम्?

भ्रातृणां मम सर्वेषां कोऽयं भो गुणतस्करः।
दृष्ट्वैतद्बालशौण्डीर्यं सौभद्रस्य स्मराम्यहम् ॥३५॥

(प्रकाशम्) भोः पुरुष! मुच्यताम्?

घटोत्कचः– न मुच्यते।

मुच्यतामिति विस्रब्धं ब्रवीति यदि मे पिता।
न मुच्यते तथा ह्येष गृहीतो मातुराज्ञया ॥३६॥

भीमसेनः– (आत्मगतम्) कथं मातुराज्ञेति। अहो गुरुशुश्रूषुः खल्वयं तपस्वी।

माता किल मनुष्याणां दैवतानां च दैवतम्।
मातुराज्ञां पुरस्कृत्य वयमेतां दशां गताः ॥३७॥

(प्रकाशम्) भोः पुरुष! प्रष्टव्यं खलु तावदस्ति।

घटोत्कचः–ब्रूहि ब्रूहि शीघ्रम्।

भीमसेनः– का नाम भवतो माता।

घटोत्कचः– श्रूयताम्, हिडिम्बा नाम राक्षसी।

कौरव्यकुलदीपेन पाण्डवेन महात्मना।
सनाथा या महाभागा पूर्णेन द्यौरिवात्मना ॥३८॥

भीमसेनः– (आत्मगतम्) एवम्, हिडिम्बायाः पुत्रोऽयम्।

सदृशो ह्यस्य गर्वः।

रूपं सत्त्वं बलं चैव पितृभिः सदृशं बहु।

प्रजासु वीतकारुण्यं मनश्चैवास्य कीदृशम् ॥३९॥

(प्रकाशम्) भोः पुरुष! मुच्यताम्।

घटोत्कचः–न मुच्यते।

भीमसेनः– भो ब्राह्मण! गृह्यतां तव पुत्रः। वयमेनमनुगमिष्यामः।

द्वितीयः– मा मा भवानेवम्।

त्यक्ता प्रागेव मे प्राणा गुरुप्राणेष्वपेक्षया।

युवा रूपगुणोपेतो भवांस्तिष्ठतु भूतले ॥४०॥

भीमसेनः– आर्य! मा मैवम्। क्षत्रियकुलोत्पन्नोहम्। पूज्यतमाः खलु ब्राह्मणाः। तस्मान्मच्छरीरेण ब्राह्मणशरीरं विनिमातुमिच्छामि।

घटोत्कचः–एवं, क्षत्रियोऽयम्। तेनास्य गर्वः। भवतु, इममेव हत्वा नेष्यामि। अथ केनायं वारितः?

भीमसेनः– मया।

घटोत्कचः–किं त्वया?

भीमसनः– अथ किम्।

घटोत्कचः–तेन हि भवानवागच्छतु।

भीमसेनः– एवम्, अतिवीर्यबलं नानुगच्छामि। यदि ते शक्तिरस्ति, बलात्कारेण मां नय।

घटोत्कचः–किं मां प्रत्यभिजानीते भवान्?

भीमसेनः– मत्पुत्र इति जाने।

घटोत्कचः– कथं कथं तव पुत्रोऽहम्?

भीमसेनः– कथं रुष्यति, मर्षयतु भवान्। सर्वाःप्रजाः क्षत्रियाणां पुत्रशब्देनाभिधीयन्ते। अत एवं मयाभिहितम्।

घटोत्कचः–भीतानामायुधं गृहीतम्।

भीमसेनः– शपामि सत्येन भयं न जाने ज्ञातुं तदिच्छामि भवत्समीपे।

किं रूपमेतद् वद भद्र! तस्य गुणागुणज्ञः सदृशं प्रपत्स्ये ॥४१॥

घटोत्कचः–एष ते भयमुपदिशामि, गृह्यतामायुधम्।

भीमसेनः– आयुधमिति। गृहीतमेतत्।

घटोत्कचः–कथमिव?

भीमसेनः– काञ्चनस्तम्भसदृशो रिपूणां निग्रहे रतः।

अयं तु दक्षिणो बाहुरायुधं सहजं मम॥ ॥४२॥

घटोत्कचः–इदमुपपन्नं पितुर्मे भीमसेनस्य।

भीमसेनः– अथ कोऽयं भीमो नाम?

विश्वकर्ता शिवः कृष्णः शक्रः शक्ति धरो यमः।

एतेषु कथ्यतां भद्र! केन ते सदृशः पिता ॥४३॥

घटोत्कचः–सर्वैः।

भीमसेनः– धिगनृतमेतत्।

घटोत्कचः–कथं कथमनृतमित्याह। क्षिपति मे गुरूम्। भवतु, इमं स्थलं वृक्षमुत्पाट्य प्रहरामि।

(उत्पाट्य प्रहरति) कथमनेनापि न शक्यते हन्तुम्। किन्नु खलु करिष्ये। भवतु

दृष्टम्। एतद् गिरिकूटमुत्पाट्य प्रहरामि।

शैलकूटं मया क्षिप्तं प्रणानादाय यास्यति।

भीमसेनः– रुष्टोऽपि कुञ्जरो वन्यो न व्याघ्रं धर्षयेद्वेन ॥४४॥

घटोत्कचः–(प्रहृत्य) कथमनेनापि न शक्यते हन्तुम्। किन्नु खलु करिष्ये। भवतु, दृष्टम्।

खलु करिष्ये। भवतु, दृष्टम्।

नन्वहं भीमसेनस्य पुत्रः पौत्रो नभस्वतः।

तिष्ठेदानीं सुसन्नद्धो नियुद्धे नास्ति मत्समः ॥४५॥

(इत्युभौ नियुद्धं कुरुतः)

घटोत्कचः–(भीमसेनं बद्ध्वा) –

व्रजसि कथमिहत्वं वीर्यमुल्लङ्घ्य बाह्वो–

र्गज इव दृढपाशैपीडितो मद्भुजाभ्याम्।

भीमसेनः– (आत्मगतम्) कथं गृहीतोऽस्म्यनेन। भोः सुयोधन!

वर्धते खलु शत्रुपक्षः। कृतरक्षो भव। (प्रकाशम्)

भोः पुरुष! अवहितो भव।

घटोत्कचः–अवहितोऽस्मि।

भीमसेनः– (नियुद्धबन्धमवधूय)

व्यपनय बलदर्पं दृष्टसारोऽसि वीर!

न हि मम परिखेदो विद्यते बाहुयुद्धे ॥४६॥

घटोत्कचः–कथमनेनापि न शक्यते हन्तुम्। किन्तु खलु करिष्ये?

भवतु दृष्टम्। अस्ति मातृप्रसादलब्धो मायापाशः।

तेन बद्ध्वैनं नेष्यामि। कुतः खल्वापः? भो गिरे!

आपस्तावत्। हन्त, स्रवति। (आचम्य मन्त्रं जपति) भोः पुरुष।

मायापाशेन बद्धस्त्वं विवशोऽनुगमिष्यसि

राजसे रज्जुभिर्बद्धः शक्रध्वज इवोत्सवे ॥४७॥

(इति मायया बध्नाति)

भीमसेनः– कथं मायापाशेन बद्धोऽस्मि। किमिदानीं करिष्ये।

भवतु दृष्टम्। अस्ति महेश्वरप्रसादलब्धो मायापाशमोक्षो मन्त्रः। तं जपामि। कुतः खल्वापः? भो ब्राह्मणकुमार! आनय कमण्डलुगता अपः।

वृद्धः– इमा अपः।

(भीमसेनः आचम्य मन्त्रं जप्त्वा मायां मोचयति)

घटोत्कचः–अये पतितःपाशः। किमिदानीं करिष्ये। भवतु, भोः पुरुष। पूर्वसमयं स्मर।

भीमसेनः– समय इति। एष स्मरामि। गच्छाग्रतः।

(उभौ परिक्रामतः)

वृद्धः– पुत्रकाः किं कुर्मः। अयं गच्छति वृकोदरः।

आक्रम्य राक्षसमिमं ज्वलदुग्ररूप–

मुग्रेण बाहुबलवीर्यगुणेन युक्तम्।

एष प्रयाति शनकैरवधूय शीघ्र–

मासारवर्षमिव गोवृषभः सलीलः ॥४८॥

घटोत्कचः–इह तिष्ठ। त्वदागमनमम्बायै निवेदयामि।

भीमसेनः– बाढम्। गच्छ।

घटोत्कचः–(उपसृत्य) अम्ब! अभिवादये। घटोत्कचोऽहम्। चिराभिलषितो भवत्या आहारार्थमानीतो मानुषः।

(प्रविश्य)

हिडिम्बा– जात! चिरं जीव। कीदृशो मानुष आनीतः?

घटोत्कचः–भवति। वाङ्मात्रेण मानुषो, न वीर्येण।

हिडिम्बा– किं ब्राह्मणः?

घटोत्कचः–न ब्राह्मणः।

हिडिम्बा– अथवा स्थविरः?

घटोत्कचः–न वृद्धः।

हिडिम्बा– किं बालः?

घटोत्कचः–न बालः।

हिडिम्बा– यद्येवं, पश्यामि तावदेनम्।

(उभौ परिक्रामतः)

हिडिम्बा– किमेष मानुष आनीतः।

घटोत्कचः–भवति। कोऽयम्?

हिडिम्बा – उन्मत्तक! दैवतं खल्वस्माकम्। घटोत्कचः–आः कस्य दैवतम्?

हिडिम्बा– तव च मम च।

घटोत्कचः–कः प्रत्ययः?

हिडिम्बा– अयं प्रत्ययः। जयत्वार्यपुत्रः।

भीमसेनः– (विलोक्य) का पुनरियम्?

अये देवी हिडिम्बा।

अस्माकं भ्रष्टराज्यानां भ्रमतां गहने वने।

जातकारुण्यया देवि! सन्तापो नाशितस्त्वया ॥४६॥

हिडिम्बे! किमिदम्?

हिडिम्बा – (कर्णे) आर्यपुत्र! ईदृशमिव।

भीमसेनः– जात्या राक्षसी, न समुदाचारेण।

हिडिम्बा – उन्मत्तक! अभिवादय पितरम्।

घटोत्कचः–अज्ञानात्तु मया पूर्वं यद्भवान्नाभिवादितः।

अस्य पुत्रापराधस्य प्रसादं कर्तुमर्हसि ॥५०॥

भोस्तात! अहं स धार्तराष्ट्रवनदवाग्निर्घटोत्कचोऽभिवादये। पुत्रचापलं क्षन्तुमर्हसि।

भीमसेनः– एह्येहि पुत्र! व्यतिक्रमकृतं क्षान्तमेव। (परिष्वज्य)

धार्तराष्ट्रवनदवाग्निः। पुत्रापेक्षीणि खलु पितृहृदयानि। पुत्र अतिबलपराक्रमो भव,

घटोत्कच– अनुगृहीतोऽस्मि।

वृद्धः – एवं भीमसेनपुत्रोऽयं घटोत्कचः।

भीमसेनः– पुत्र! अभिवादयात्रभवन्तं केशवदासम्।

घटोत्कच– भगवन्नभिवादये।

वृद्धः– पितृसदृशगुणकीर्तिं भव।

घटोत्कचः–अनुगृहीतोऽस्मि।

वृद्धः– भो वृकोदर! रक्षितमस्मत्कुलं, स्वकुलमुद्धृतं च। गच्छामस्तावत्।

भीमसेनः- अनुग्रहात्तु भवतः सर्वमासीदिदं शुभम्।
आश्रमोऽदूरतेऽस्माकं तत्र विश्रम्य गम्यताम् ॥५१॥

वृद्धः- कृतमातिथ्यमनेन जीवितप्रदानेन। तस्माद् गच्छामस्तावत्।

भीमसेनः- गच्छतु भवान् सकुटुम्बः पुनर्दर्शनाय।

वृद्धः- बाढम्। प्रथमः कल्पः।

(निष्क्रान्तः सकलत्रपुत्रः केशवदासः)

भीमसेनः- हिडिम्बे - इतस्तावत्। वत्स! घटोत्कच! इतस्तावत्। तत्रभवन्तं केशवदासमाश्रमपदद्वारमात्रमपि सम्भावयिष्यामः।

यथा नदीनां प्रभवःसमुद्रो
यथाहुतीनां प्रभवो हुताशः।
यथेन्द्रियाणां प्रभवं मनोऽपि
तथा प्रभूर्नो भगवानुपेन्द्रः ॥५२॥

(निष्क्रान्ताः सर्वे)

इति मध्यमव्यायोगः।

ప్రతిపదార్థ తాత్పర్యములు

(నాంద్యంతే తతః ప్రవిశతి సూత్రధారః)

అ: నాంద్యంతే = నాందీచివర, తతః = తరువాత, సూత్రధారః = సూత్రధారుడు, ప్రవిశతి = ప్రవేశించును.

తా: (నాందీచివర,తరువాత సూత్రధారుడు ప్రవేశించును)

సూ: పాయాత్స వోఽసురవధూహృదయావసాదః

1.శ్లో పాదో హరేః కువలయామల ఖడ్గనీలః।
యఃప్రోద్ధత స్త్రిభువనక్రమణే రరాజ
వైఢూర్యసంక్రమ ఇవాంబర సాగరస్య ।

అ: యః = ఏపాదము, త్రిభువనక్రమణే = ముల్లోకములను కొలుచుటయందు, ప్రోద్ధతః = పైకెత్తబడినదై, అంబర సాగరస్య = ఆకాశమను సముద్రమునకు, వైఢూర్య సంక్రమః ఇవ = వైఢూర్యములతో నిర్మించబడిన వారధివలె, రరాజ = ప్రకాశించెనో, సః = అట్టిప్రసిద్ధమైన, అసురవధూహృదయావసాదః = రాక్షసస్త్రీల హృదయములకు దుఃఖమును కలిగించునదైన, కువలయామల ఖడ్గనీలః = నల్లకలువవలె స్వచ్ఛమైన ఖడ్గమువలె నీలమైన, హరేః = విష్ణువు యొక్క, పాదః = పాదము, వః = మిమ్ములను, పాయాత్ = రక్షించుగాక !

రా॥ ఏ పాదము ముల్లోకములను కొలుచుటకు పైకెత్తబడినదై ఆకాశమను సముద్రమునకు వైఢూర్యములతో నిర్మించబడిన వారధివలె ప్రకాశించెనో, రాక్షసస్త్రీల హృదయములకు దుఃఖమును కలిగించునదైన, నల్ల కలువవలె స్వచ్ఛమైన ఖడ్గమువలె నీలవర్ణముగా యున్నదైన విష్ణువు యొక్క (వామనుని యొక్క) పాదము మిమ్ములను రక్షించుగాక!

ఏవ మార్యమిశ్రాన్ విజ్ఞాపయామి. అయే కిన్నుఖలు మయి విజ్ఞాపన వ్యగ్రే శబ్ద ఇవ శ్రూయతే. అంగ! పశ్యామి.

అ॥ ఏవం = ఈవిధముగా, ఆర్యమిశ్రాన్ = పూజనీయులనుగూర్చి, విజ్ఞాపయామి = విన్నవించెదను, అయే = అదే, మయి = నేను, విజ్ఞాపనవ్యగ్రే = విన్నవించుటకు సంసిద్ధుడనై యుండగా, కింను = ఏదియో, శబ్దఃఇవ = శబ్దమువలె, శ్రూయతే = వినబడుచున్నది. అంగ = ఓయీ, పశ్యామి = చూచెదను.

రా॥ ఇట్లు పూజనీయులకు విన్నవించెదను. అరే! నేను విన్నవించుటకు సంసిద్ధుడనై యుండగా ఏదో శబ్దమువలె వినబడుచున్నది. ఓయీ! చూచెదను.

(నేపథ్యే = నేపథ్యమునందు)

భోస్తాత! కోను ఖల్వేషః

అ॥ భోస్తాత = ఓతండ్రీ! ఏషః = ఇతడు, కః నుఖలు = ఎవడోకదా!.

రా॥ ఓతండ్రీ! ఇతడెవడోకదా!

సూ॥ భవతువిజ్ఞాతమ్

ఆ! తెలిసినది.

2.శ్లో॥ భోః శబ్దోచ్చారణాదస్య బ్రాహ్మణోఽయం న సంశయః ।
త్రాస్యతే నిర్భీశంకేన కేనచిత్ పాపచేతసా ।2।

అ॥ అస్య = ఇతని యొక్క, భోః శబ్దోచ్చారణాత్ = భోః అనుశబ్దమును ఉచ్ఛరించుటవలన, అయం = ఇతడు, బ్రాహ్మణః = బ్రాహ్మణుడు, న సంశయః = సందేహములేదు, కేనచిత్ = ఒకానొక, నిర్భీశంకేన = పాపభీతి లేనట్టి, పాపచేతసా = దుష్టమనస్సు కలిగిన వానిచే, త్రాస్యతే = భయపెట్టబడుచున్నాడు.

రా॥ ఇతడు భోః అనుశబ్దమును ఉచ్ఛరించుట వలన ఇతడు బ్రాహ్మణుడు. సందేహములేదు. ఇతడు పాపభీతిలేనట్టి, దుష్టమనస్సు కలిగిన యొకనిచే భయపెట్టబడుచున్నాడు.

(నేపథ్యే = తెరయందు)

భోస్తాత ! కోను ఖల్వేషః

ఓ తండ్రీ ! ఇతడు ఎవడో కదా!

సూ॥ హంత దృఢం విజ్ఞాతమ్ ఏష ఖలు పాండవమధ్యమస్యాత్మజో హిడింబారణి సంభూతో రాక్షసాగ్నిరకృతవైరం బ్రాహ్మణజనం విత్రాసయతి. భో కష్టం ఖలు పత్నీసుత పరివృతస్య బ్రాహ్మణస్య వృత్తాంతః అత్రహి

అ॥ హంత = అయ్యో, దృఢం = బాగుగా, విజ్ఞాతం = తెలిసినది. ఏషః = ఇతడు, పాండవ మధ్యమస్య = పాండవ మధ్యముడైన భీముని యొక్క, ఆత్మజః = కుమారుడు, హిడింబారణిసంభూతః = హిడింబ యను అరణియందు పుట్టినవాడు, రాక్షసాగ్నిః =రాక్షసుడను అగ్ని, అకృతవైరం = శతృత్వము నెరుంగని, బ్రాహ్మణజనం = బ్రాహ్మణ జనుని, విత్రాసయతిఖలు = భయపెట్టుచున్నాడు కదా!, పత్నీసుత పరివృతస్య = భార్యాపుత్రులతో కూడియున్న, బ్రాహ్మణస్య = బ్రాహ్మణుని యొక్క, వృత్తాంతః = పరిస్థితి, కష్టంఖలు = కష్టము కదా ! అత్ర హి= ఇచ్చట.

తా॥ అయ్యో! బాగుగా తెలిసినది. ఇతడు పాండవమధ్యముని కుమారుడు. 'హిడింబ' యను అరణి యందు పుట్టినవాడు. రాక్షసుడను అగ్ని. ఏ వైరమునెరుంగని బ్రాహ్మణ జనుని భయపెట్టుచున్నాడు కదా! భార్యాపుత్రులతో కూడి యున్న బ్రాహ్మణుని పరిస్థితి కష్టమైనది కదా! ఇచ్చట -

3.శ్లో॥ శ్రాంతైః సుతైః పరివృతస్తరుణైః సదారో
వృద్ధో ద్విజో నిశిచరాను చరః స ఏషః।
వ్యాఘ్రాను సారచకితో వృషభః సధేనుః
సంత్రస్త వత్సక ఇవాకులతాముపైతి ॥3॥

అ॥ శ్రాంతైః = జితేంద్రియులైన, తరుణైః = యువకులైన, సుతైః= పుత్రులతో, పరివృతః = చుట్టబడినవాడైన, సదారః = భార్యతో కూడినవాడైన, నిశిచరానుచరః = రాక్షసునిచే వెంబడించబడినవాడైన, సఃఏషః = ఆ ఈ, వృద్ధః = ముసలివాడైన, ద్విజః = బ్రాహ్మణుడు, సంత్రస్తవత్సకః = భయపడిన దూడగలదైన, సధేనుః = ఆవుతో కూడినదైన, వ్యాఘ్రానుసారచకితః = పెద్దపులి వెంబడించుటచే భయపడినదైన, వృషభః ఇవ = ఎద్దువలె, ఆకులతాం = వ్యాకులత్వమును, ఉపైతి = పొందుచున్నాడు.

తా॥ జితేంద్రియులైన, యువకులైన పుత్రులతో కూడినవాడైన, భార్యతో కూడిన వాడైన, రాక్షసునిచే వెంబడించబడినవాడైన ఈ ముసలిబ్రాహ్మణుడు, భయపడిన దూడ గలదైన గోవుతో కూడినదైన, పెద్దపులి వెంబడించుటచే భయపడుచున్నదైన ఎద్దువలె వ్యాకులత్వమును బొందుచున్నాడు.

(విష్కంభః = విన్యసించెను)

స్థాపనా

(తతః ప్రవిశతి సుతత్రయ కలత్ర పరివృతః కేశవదాసః పృష్ఠతో ఘటోత్కచశ్చ)
[తరువాత ముగ్గురు కుమారులతోను భార్యతోను కూడిన బ్రాహ్మణుడు, వెనక ఘటోత్కచుడు కూడ ప్రవేశించును]

వృద్ధః భోః! కోను ఖల్వేషః = ఓహో! ఇతడెవ్వడో కదా!

4.శ్లో। తరుణ రవికర ప్రకీర్ణకేశో
భ్రుకుటిపుటోజ్జ్వల పింగలాయతాక్షః ।
సతడి దివ ఘనః సకంఠసూత్రో
యుగనిధనే ప్రతిమాకృతి ర్హరస్య ।

అ। తరుణరవి = లేత సూర్యుని యొక్క, కర = కిరణములవలె, ప్రకీర్ణకేశః = చెల్లాచెదురుగా నున్న జుట్టు కలవాడు, భ్రుకుటిపుట = కనుబొమ్మల సమీపమున, ఉజ్జ్వల = ప్రకాశించుచున్న, పింగల = పచ్చని, ఆయతాక్షః = విశాలమైన కన్నులు కలవాడు, సకంఠసూత్రః = కంఠ సూత్రముతో కూడినవాడు, సతడిత్ = మెరుపుతో కూడిన ఘనఃఇవ = మేఘమువలె, యుగనిధనే = ప్రళయకాలమునందు, హరస్య = ఈశ్వరుని యొక్క, ప్రతిమాకృతిః = సమానమైన ఆకారము గలవాడు.

తా। లేత సూర్యుని యొక్క కిరణములవలె చెల్లాచెదరుగా యున్న జుట్టుగలవాడైన, కనుబొమ్మల సమీపమున ప్రకాశించుచున్న పచ్చని విశాలమైన కన్నులుగల వాడైన, కంఠసూత్రము కలిగిన వాడైన, మెరుపుతో కూడిన మేఘమువలె ప్రళయకాలములోని హరుని యొక్కరూపముతో సమానమైన ఆకారము గలవాడైన ఇతడు ఎవడో కదా!

ప్ర: భోస్తాత!కో ను ఖల్వేషః
ఓతండ్రీ! ఇతడు ఎవడో కదా?

5.శ్లో। గ్రహయుగళనిభాక్షః పీనవిస్తీర్ణవక్షాః
కనక కపిలకేశః పీతకౌశేయవాసాః ।
తిమిరనివహవర్ణః పాండరోద్వృత్తదంష్ట్రో
నవ ఇవ జలగర్భో లీయమానేందులేఖః ।

అ। గ్రహయుగల = రెండు గ్రహములతో, నిభాక్షః = సమానమైన కన్నులు కలవాడు, పీన విస్తీర్ణవక్షాః = బలిసిన విశాలమైన వక్షస్థలము గలవాడు, కనక కపిలకేశః = బంగారము వలె పచ్చని జుట్టుగలవాడు, పీత కౌశేయవాసాః = పచ్చని పట్టువస్త్రము గలవాడు, తిమిరనివహవర్ణః =చీకటి సముదాయము వంటి రంగు గలవాడు, పాండరోద్వృత్తదంష్ట్రః= ముందుకు వచ్చిన తెల్లని దంతములు గలవాడు, లీయమానేందు లేఖః = లీనమైన

చంద్రలేఖ గలవాడు, నవః జలగర్భః ఇవ = జలము గర్భమందుగల క్రొత్త మేఘము వంటివాడు.

తా॥ ఇతడు రెండుగ్రహములతో సమానమైన (సూర్యచంద్రులతో సమానమైన) కాంతిగల కన్నులు గలవాడు. బలిసిన విశాలమైన వక్షస్థలము గలవాడు. బంగారము వలె పచ్చని జుట్టుగలవాడు. పచ్చని పట్టు వస్త్రము గలవాడు. చీకటి సమూహము వంటి రంగుగలవాడు. ముందుకు వచ్చిన తెల్లని దంతములు గలవాడు. లోపల లీనమైన చంద్రలేఖ గలవాడు. జలము గర్భమందు గలిగిన క్రొత్త మేఘము వంటివాడు.

ద్వి॥ క ఏష భోః ।

ఓ తండ్రీ ! ఇతడెవడు?

6.శ్లో । **కంభదశన దంష్ట్రో లాంగలాకార నాసః**
కరివర కరబాహు ర్నీల జీమూత వర్ణః ।
హుత హుతవహదీప్తో యః స్థితో భాతి భీమ –
స్త్రిపురపుర విహంతుః శంకరస్యేవ రోషః ।

అ॥ కంభదశన దంష్ట్రః =ఏనుగు దంతముల వంటి దంతములు గలవాడు, లాంగలాకారనాసః = నాగలి వంటి ఆకారముగల ముక్కుగలవాడు, కరివర కరబాహుః = ఏనుగుతొండమువంటి బాహువులు గలవాడు, నీల జీమూత వర్ణః = నల్లని మేఘమువంటి వర్ణము గలవాడు, హుత హుతవహదీప్తః = హోమము చేయబడిన అగ్నివలె ప్రకాశించువాడు, భీమః = భయంకరమైనవాడు, అనుచూ యః = ఎవడు, త్రిపుర పురవిహంతుః = త్రిపురాసురుల నగరములను నాశనము జేసిన, శంకరస్య = శివుని యొక్క, రోషః ఇవ = క్రోధము వలె, స్థితః = ఉన్నాడో, స ఏషః = ఆ ఇతడు, కః = ఎవడు?

తా॥ ఏనుగు దంతములవంటి దంతములు కలవాడై, నాగటివంటి ఆకారముగల ముక్కుగలవాడై, ఏనుగు తొండము వంటి బాహువులు గలవాడై, నల్లని మేఘము వంటి వర్ణము గలవాడై, హోమము చేయబడిన అగ్నివలె ప్రకాశించు వాడై, భయంకరుడై ఎవడు త్రిపురరాక్షసుల నగరములను నాశనము చేసిన శివుని యొక్క క్రోధము వలె ఎదుట యున్నాడో, అతడెవడు?

తృ॥ భో స్తాత!కోను ఖల్వయమస్మాన్ పీడయతి ?

అ॥ భోః తాత ! ఓతండ్రీ ! అయం = ఇతడు, కను = ఎవడో, అస్మాన్ = మనలను, పీడయతి ఖలు = పీడించుచున్నాడుకదా!

తా॥ ఓ తండ్రీ! ఇతడెవడో మనలను పీడించుచున్నాడు కదా !

7.శ్లో ॥ వజ్రపాతోఽచలేంద్రాణాం శ్యేనః సర్వ పతత్రిణామ్ ।
మృగేంద్రో మృగసంఘానాం మృత్యుః పురుష విగ్రహః ॥

అ॥ అచలేంద్రాణాం = పర్వతాధిపతులకు, వజ్రపాతః = వజ్రపుదెబ్బ వంటివాడు, సర్వపతత్రిణాం = సమస్త పక్షులకు, శ్యేనః = డేగవంటివాడు, మృగ సంఘానాం = లేళ్ళ గుంపులకు, మృగేంద్రః = సింహము వంటివాడు, పురుషవిగ్రహః = పురుషరూపము కలిగిన, మృత్యుః = మృత్యువు

తా॥ ఇతడు పర్వతాధిపతులకు వజ్రపుదెబ్బ వంటివాడు. సమస్త పక్షులకు డేగవంటివాడు. లేళ్ళ గుంపులకు సింహము వంటివాడు. పురుష రూపమును దాల్చిన మృత్యువు.

బ్రా॥ ఆర్య! క ఏ షో ఽ స్మాన్ సంతాపయతి

అ॥ ఆర్య = స్వామీ ! ఏషః = ఇతడు, కః = ఎవడు, అస్మాన్ = మనలను, సంతాపయతి = బాధించుచున్నాడు ?

తా॥ స్వామీ! ఇతడెవడు మనలను బాధించుచున్నాడు?

ఘ- భో బ్రాహ్మణ ! తిష్ఠ తిష్ఠ
ఓ బ్రాహ్మణుడా ! ఆగుము. ఆగుము.

8.శ్లో॥ కిం యాసి మద్భయవినాశిత ధైర్యసారో
విత్రస్త దార సుతరక్షణ హీనశక్తే ।
తార్క్ష్యాగ్ర పక్ష పవనోద్ధత రోషవహ్ని
స్తీవ్రః కలత్రసహితో భుజగో యథార్తః ॥

అ॥ విత్రస్త = భయపడిన, దార = భార్య యొక్క, సుత = పుత్రుల యొక్క, రక్షణ = రక్షణ యందు, హీనశక్తే = శక్తిలేనివాడా!, మద్భయవినాశిత ధైర్యసారః - మద్భయ =భయముచే, వినాశిత = నశింపజేయబడిన, ధైర్యసారః = ధైర్యము యొక్క సారము గలవాడవై, తార్క్ష్య = గరుత్మంతుని యొక్క, అగ్రపక్ష = ముందు రెక్కల యొక్క, పవన = గాలిచే, ఉద్ధత = పెరిగిన, రోషవహ్నిః = క్రోధమను అగ్ని కలిగిన, తీవ్రః = తీవ్రమైన, కలత్ర సహితః = భార్యతో కూడిన, ఆర్తః = బాధపడుచున్న, భుజగఇవ = సర్పమువలె, కిం యాసి = వెళ్లుచున్నావేమి ?

తా॥ భయపడుచున్న భార్యాపుత్రుల సంరక్షణ యందు శక్తిలేనివాడవైన ఓ బ్రాహ్మణుడా! నాభయముచే నశించిన ధైర్యము గలవాడవై, గరుత్మంతుని ముందు రెక్కల గాలిచే పెరిగిన క్రోధమను అగ్ని కలిగిన భార్యతో కూడి బాధపడుచున్న తీవ్రమైన సర్పము వలె వెళ్ళుచున్నావేమి ?

భో బ్రాహ్మణ ! న గంతవ్యం న గంతవ్యమ్
ఓ బ్రాహ్మణుడా ! పోవలదు. పోవలదు.

వృద్ధ : బ్రాహ్మణి ! న భేతవ్యం న భేతవ్యమ్. పుత్రకా !
న భేతవ్యమ్. సవిమర్శా హ్యస్య వాణీ.

అ। బ్రాహ్మణి = ఓ బ్రాహ్మణీ! న భేతవ్యం = భయపడవలదు, పుత్రకా = పుత్రులారా!, న భేతవ్యం = భయపడవలదు. అస్య = ఈ రాక్షసుని యొక్క, వాణీ = మాట సవిమర్శా హి =వివేక సహితమైనది కదా!

తా। ఓ బ్రాహ్మణి! భయపడవలదు. భయపడవలదు. పుత్రులారా ! భయపడవలదు. ఈతని మాట వివేకముతో కూడినదికదా!

ఘ:- భో! కష్టమ్.
ఆహా ! ఎంత కష్టము.

9.శ్లో। జానామి సర్వత్ర సదా చ నామ
ద్విజోత్తమాః పూజ్యతమాః పృథివ్యామ్ ।
అకార్య మేతచ్చ మయాద్య కార్యం
మాతుర్నియోగా దపనీత శంకమ్ ।

అ। పృథివ్యాం = భూమియందు, సర్వత్ర = అంతట, సదా = ఎల్లప్పుడు, ద్విజోత్తమాః = బ్రాహ్మణోత్తములు, పూజ్యతమాః = పూజింపదగినవారు, ఇతి = అని, జానామి = ఎరుంగుదును, అద్య = ఇప్పుడు, ఏతత్ అకార్యం చ = ఈ చెడు కార్యము కూడ, మాతుః = తల్లియొక్క, నియోగాత్ = ఆదేశము వలన, అపనీత శంకం = అనుమానము తొలగింపబడినట్లుగా, మయా = నాచేత, కార్యం = చేయదగినది.

తా। భూలోకమునందు అంతట ఎల్లప్పుడు బ్రాహ్మణోత్తములు పూజింప దగిన వారని నేనెరుంగుదును. కాని ఇప్పుడు ఈ చెడు కార్యము కూడ తల్లి యొక్క ఆదేశము వలన అనుమానమును వదలి నాచేత చేయవలసి వచ్చినది.

వృద్ధః బ్రాహ్మణి! న స్మరసి తత్ర భవతా జలక్లిన్నేన
మునినోక్తమ్ - అనపేత రాక్షసమిదం వనమప్రమా-
దేన గంతవ్యమితి. తదేవోత్పన్నం భయమ్.

అ। బ్రాహ్మణి = ఓ బ్రాహ్మణీ !, తత్ర భవతా = అక్కడయున్న, జలక్లిన్నేన =నీటి యందు మునిగియున్న, మునినా = మహర్షిచేత, ఉక్తం = చెప్పబడిన దానిని, న స్మరసికిం = స్మరించుట లేదా? ఇదం వనం = ఈ అరణ్యము, అనపేత రాక్షసం = రాక్షసులతో కూడినది, అప్రమాదేన = జాగ్రత్తగా, గంతవ్యం = వెళ్ళవలయును, ఇతి = అని, తత్ భయం ఏవ = ఆ భయమే, ఉత్పన్నం = సంభవించినది.

తా। ఓ బ్రాహ్మణి! "ఈ అరణ్యము రాక్షసులతో నిండియున్నది. జాగ్రత్తగా వెళ్ళ వలయును" అని జలమందు మునిగి యున్న మహర్షిచే చెప్పబడినది నీకు గుర్తులేదా! ఆ ప్రమాదమే సంభవించినది.

బ్రా) కిమిదానీమార్యో మధ్యస్థ వర్ణ ఇవ దృశ్యతే ।
అ॥ ఇదానీం = ఇప్పుడు, ఆర్యః = ఆర్యుడు, మధ్యస్థవర్ణః ఇవ = మధ్యస్థ వంశస్థుని వలె, దృశ్యతే కిం = కనిపించుచున్నాడేమి?
తా॥ ఇప్పుడు స్వామి మధ్యస్థునివలె కనిపించుచున్నాడేమి?
వృ॥ కిం కరిష్యామి మందభాగ్యః ?
అ॥ మందభాగ్యః = మందభాగ్యుడను, కిం = ఏమి, కరిష్యామి = చేయగలను.
తా॥ మందభాగ్యుడను ఏమి చేయగలను ?
బ్రా) నను విక్రోశామః ।
బిగ్గరగా అరచెదము
బ్రా॥ భవతి ! కస్య వయం విక్రోశామః ।
అ॥ భవతి = అమ్మా !, వయం = మనము, కస్య = ఎవనికి, విక్రోశామః = అరచెదము.
తా॥ అమ్మా! ఎవనిని ఉద్దేశించి అరచెదము.
10.శ్లో॥ ఇదం హి శూన్యం తిమిరోత్కరప్రభైః
నగప్రకారై రవరుద్ధ దిక్పథమ్ ।
ఖగైర్మృగైశ్చాపి సమాకులాంతరం
వనం నివాసాభిమతం మనస్వినామ్॥
అ॥ ఇదంవనం = ఈ అరణ్యము, శూన్యం= జనశూన్యమైనది, తిమిరోత్కర ప్రభైః = చీకటి సమూహము యొక్క కాంతి కలిగిన, నగప్రకారైః = పర్వత సమూహములచే అవరుద్ధ దిక్పథం = ఆవరింపబడిన దిక్కుల మార్గము కలిగినది,ఖగైః = పక్షుల చేత, మృగైః చ = మృగములచేతకూడ, సమాకులాంతరం = నిండిన మధ్యభాగము కలిగినది. వనం = ఈ అరణ్యము, మనస్వినాం = ధైర్యవంతులకు, నివాసాభిమతమ్= నివసించుటకు తగినది.
తా॥ ఈ అరణ్యము జన శూన్యమైనది. చీకటి సముదాయము యొక్క కాంతిగల పర్వత సమూహములచే ఆవరింపబడిన దిక్కుల మార్గము గలది. పక్షులచేత మృగములచేత నిండిన మధ్య భాగము గలది. ఈ అరణ్యము ధైర్యవంతులకు నివసించుటకు యోగ్యమైనది.
వృ॥ బ్రాహ్మణి ః న భేతవ్యంనభేతవ్యమ్ । మనస్విజననివాసయోగ్యమితి శ్రుత్వా విగత ఇవ మే సంత్రాసః । శంకే నాత్రాతి దూరేణ పాండవాశ్రమేణ భవితవ్యమ్ । పాండవాస్తు-
అ॥ బ్రాహ్మణి = ఓ బ్రాహ్మణీ ! నభేతవ్యం = భయపడవలదు, మనస్విజన నివాసయోగ్యం = మునీశ్వరుల నివాసమునకు యోగ్యమైనది, ఇతి = అని, శ్రుత్వా = విని, మే = నాయొక్క, సంత్రాసః = భయము, విగతః ఇవ = తొలగినట్లున్నది, అత్ర = ఇక్కడ,

నాతి దూరేణ = సమీపమున, పాండవాశ్రమేణ = పాండవాశ్రమము, భవితవ్యం = ఉండును, ఇతి=అని, శంకే =తలంచుచున్నాను, పాండవాః తు = పాండవులయితే -

తా॥ ఓ బ్రాహ్మణీ ! భయపడవలదు. మునీశ్వరులకు నివాసయోగ్యమైనదని విని వా భయము తొలగినట్లున్నది. పాండవుల ఆశ్రమము సమీపమునందే ఉండి యుండునని తలంచుచున్నాను. పాండవులయితే -

11.శ్లో॥ యుద్ధప్రియాశ్చ శరణాగతవత్సలాశ్చ
దీనేషు పక్షపతితాః కృత సాహసాశ్చ ।
ఏవంవిధ ప్రతిభయాకృతి చేష్టితానాం
దండం యథార్హ మిహధారయితుం సమర్థాః

అ॥ యుద్ధప్రియాఃచ = యుద్ధమునందు ఆసక్తి గలవారును, శరణాగత = శరణు కొరకు వచ్చిన వారియందు,వత్సలాః చ=వాత్సల్యము గలవారును, దీనేషు = దీనులయందు, పక్షపతితాః = పక్షపాతముగలవారును, కృతసాహసాః చ = చేయబడిన సాహస కృత్యములు గలవారును, ఏవంవిధ = ఇటువంటి, ప్రతి భయాకృతిచేష్టితానాం = భయంకరమైన ఆకారముగల చేష్టలు గలవారికి, యథార్హం = తగినట్లుగా, దండం = శిక్షను, ధారయితుం = ఇచ్చుటకు, సమర్థాః = సమర్థులు.

తా॥ పాండవులు యుద్ధమందు ఆసక్తిగలవారు. శరణుకొరకు వచ్చిన వారియందు వాత్సల్యము గలవారు, దీనుల యందు పక్షపాతము గలవారు. సాహస కృత్యములను జేసినవారు. ఇటువంటి భయంకరమైన చేష్టలు గలవారికి తగినట్లుగా శిక్షను విధించుటకు సమర్థులు.

ప్రః భోస్తాత! న తత్ర పాండవా ఇతి మన్యే

అ॥ ఓతండ్రీ! అక్కడ పాండవులు లేరని భావించుచున్నాను.

వృః పుత్ర ! కథం త్వం జానీషే ।

అ॥ పుత్రుడా ! నీవెట్లు ఎరుంగుదువు.

ప్రః శ్రుతం మయా తస్మా దాశ్రమాదాగతేన కేనచిత్ బ్రాహ్మణేన కథితమ్ । శతకుంభం నామ యజ్ఞమనుభవితుం మహర్షేర్ధౌమ్యస్యాశ్రమం గతా ఇతి ।

అ॥ శతకుంభం నామ = శతకుంభము అను, యజ్ఞం = యజ్ఞమును, అనుభవితుం = పాల్గొనుటకు, మహర్షేః = మహర్షియైన,ధౌమ్యస్య= ధౌమ్యుని యొక్క ఆశ్రమం= ఆశ్రమమును గూర్చి, గతాః = వెళ్ళిరి, ఇతి = అని, తస్మాత్ ఆశ్రమాత్ = ఆ ఆశ్రమమునుండి, ఆగతేన = వచ్చిన, కేనచిత్ = ఒకానొక, బ్రాహ్మణేన = బ్రాహ్మణునిచే, కథితం = చెప్పబడినది, మయా = నాచేత, శ్రుతమ్ = వినబడినది.

రా। "శత కుంభమను యజ్ఞమునందు పాల్గొనుటకు మహర్షియైన ధౌమ్యుని ఆశ్రమమునకు వెళ్ళిరి" అని ఆ ఆశ్రమము నుండి వచ్చిన యొక బ్రాహ్మణుని ద్వారా వింటిని.

వృ॥ హంత, హతాః స్మః ।

అ। అయ్యో! చచ్చితిమికదా!

బ్రా॥ తాత! న తు సర్వ ఏవ । ఆశ్రమ పరిపాలనార్థమిహ స్థాపితః కిం మధ్యమః ।

అ। తాత = ఓ తండ్రీ ! కింతు = కాని, న సర్వః ఏవ = అందరూ పోలేదు, ఆశ్రమ పాలనార్థం = ఆశ్రమమును కాపాడుటకు, మధ్యమః = మధ్యముడైన భీముడు, ఇహ = ఇచ్చట, స్థాపితః కిల = ఉంచబడినాడు కదా!

రా। తండ్రీ! అందరూ వెళ్ళలేదు. ఆశ్రమమును కాపాడుటకు మధ్యముడైన భీముడు ఇచ్చటనే ఉంచబడినాడు కదా!

వృ॥ యద్యేవం సన్నిహితాః సర్వ ఏవ పాండవః ।

అ। యద్యేవం = అట్లైనచో, సర్వే పాండవాః = పాండవులు అందరూ సన్నిహితాః ఏవ= ఉన్నట్లే

రా। అట్లైనచో పాండవులందరూ ఉన్నట్లే.

బ్రా॥ స చాప్యస్యాం-వేలాయాం వ్యాయామ పరిచయార్థం విప్రకృష్ట దేశస్థ ఇతి శ్రూయతే।

అ। సః అపి = ఆ భీముడు కూడ, అస్యాం వేలాయాం = ఈ సమయమునందు, వ్యాయామపరిచయార్థం = వ్యాయామము చేయుట కొరకు, విప్రకృష్ట దేశస్థః ఇతి= దూరదేశమునందున్నాడు అని, శ్రూయతే = వినబడుచున్నది.

రా। ఆ భీముడు కూడ ఈ సమయమున వ్యాయామము చేయుట కొరకు దూరదేశమునందున్నాడని వినబడుచున్నది.

వృ॥ హంత నిరాశాః స్మః । భవతు, పుత్ర! వ్యపాశ్రయిష్యే తావదేనమ్ ।

అ। హంత = అయ్యో! నిరాశాః స్మః = హతాశులమైతిమి, భవతు = కానిమ్ము, పుత్ర = పుత్రా!, ఏనం = ఇతనిని, వ్యపాశ్రయిష్యే తావత్ = ఆశ్రయించెదనుగాక

రా। అయ్యో ! హతాశులమైతిమి, కానిమ్ము, పుత్రా! ఇతనినే ఆశ్రయించెదనుగాక !

బ్రా॥ అలమలం పరిశ్రమేణ ।

అ। శ్రమపడవలసిన పనిలేదు.

వృ॥ పుత్ర! నిర్వేదప్రత్యర్థినీ ఖలు ప్రార్థనా । భవతు, పశ్యామస్తావత్ । భోః పురుష! అస్త్యస్మాకం మోక్షః?

అ। పుత్ర = పుత్రుడా!, ప్రార్థనా = ప్రార్థించుట, నిర్వేద ప్రత్యర్థినీ ఖలు = విడుదల కొరకు కోరునదికదా! భవతు =కానిమ్ము, పశ్యామఃతావత్ = చూచెదము. భోఃపురుష= ఓ పురుషుడా!, అస్మాకం = మాకు, మోక్షః = విముక్తి, అస్తి = కలదా?

తా॥ ఓ పుత్రుడా! విడుదల కొరకు చేయునది ప్రార్థనకాదా! కావిమ్ము, యాచెదము. ఓ పురుషుడా! మాకు విముక్తి కలదా?

ఘ॥ మోక్షోస్తి సమయతః

అ॥ ఒక షరతుపై విముక్తి కలదు.

వృ॥ కః సమయః?

అ॥ ఏమి షరతు ?

ఘ॥ అస్తిమే తత్రభవతీ జననీ।। తయాహమాజ్ఞప్తః - పుత్ర! మమోపవాస విసర్గార్థమస్మిన్ వనదేశే కశ్చిన్మానుషః పరిమృగ్యానేతవ్య ఇతి । తతో మయాసాదితో భవాన్ ।

అ॥ మే= నాకు, తత్ర భవతీ = పూజనీయురాలైన, జననీ = తల్లి, అస్తి = కలదు, తయా= ఆమెచే, అహం = నేను, ఆజ్ఞప్తః = ఆజ్ఞాపించబడితిని, పుత్ర = పుత్రుడా!, మమ = నాయొక్క, ఉపవాస విసర్గార్థం = ఉపవాసానంతరము పారణ కొరకు, అస్మిన్ వనదేశే= ఈ అడవి ప్రదేశమందు, కశ్చిత్ = ఒకానొక, మానుషః = మానవుడు, పరిమృగ్య = అన్వేషించి, ఆనేతవ్యః = తీసుకొని రాతగినవాడు, ఇతి = అని, తతః = తరువాత, మయా = నాచేత, భవాన్ = నీవు, ఆసాదితః = పొందబడితివి.

తా॥ నాకు పూజనీయురాలైన తల్లి కలదు. ఆమె "పుత్రుడా! నాకు ఉపవాసానంతరము పారణ కొరకు ఈ అడవిలో యొక మనిషిని వెతికి తీసుకొని రావలయును" అని నన్ను ఆదేశించినది. తరువాత నీవు నాకంటబడితివి.

12.శ్లో॥ పత్న్యా చారిత్రశాలిన్యా ద్విపుత్రో మోక్షమిచ్ఛసి ।

బలాబలం పరిజ్ఞాయ పుత్రమేకం విసర్జయ ।

అ॥ చారిత్రశాలిన్యా = శీలముతో కూడినట్టి, పత్న్యా = భార్యతో, ద్విపుత్రః = ఇద్దరు పుత్రులు కలవాడవై, మోక్షం = విముక్తిని, ఇచ్ఛసి = కోరినచో, బలాబలం = తారతమ్యములను, పరిజ్ఞాయ = తెలుసుకొని, ఏకం పుత్రం = ఒక పుత్రుని, విసర్జయ = విడువుము.

తా॥ శీలముతో ప్రకాశించుచున్న భార్యతో ఇద్దరు పుత్రులు గలవాడవై విముక్తి పొంద కోరినచో, తారతమ్యములను తెలుసుకొని యొక పుత్రుని వదలుకొనుము.

వృ॥ హం భో రాక్షసాపసద । కిమహమబ్రాహ్మణః।

అ॥ అయ్యో! ఓయీ దుష్టరాక్షసుడా! నేను బ్రాహ్మణుడను కానా ?

13. శ్లో॥ బ్రాహ్మణః శ్రుతవాన్ వృద్ధః పుత్రం శీలగుణాన్వితమ్।
పురుషాదస్య దత్త్వాహం కథం నిర్వృతి మాప్నుయామ్ ।

అ॥ బ్రాహ్మణః = బ్రాహ్మణుడవైన, శ్రుతవాన్ = విద్యావంతుడవైన, వృద్ధః = ముసలివాడవైన, అహం = నేను, శీలగుణాన్వితం = శీల గుణములతో కూడినట్టి, పుత్రం = పుత్రుని, పురుషాదస్య = మానవులను భుజించునట్టి రాక్షసునకు, దత్త్వా = ఇచ్చి, కథం = ఎట్లు, నిర్వృతిం = సుఖమును, ఆప్నుయామ్ = పొందగలను?

తా॥ బ్రాహ్మణుడవైన, విద్యావంతుడవైన, ముసలివాడవైన నేను శీలగుణములతో కూడిన పుత్రుని మానవులను భుజించు రాక్షసునకు యిచ్చి, ఎట్లు సుఖమును పొందగలను?

ఘటోత్కచః –

14.శ్లో॥ యద్యర్థితో ద్విజశ్రేష్ఠ! పుత్రమేకం న ముంచసి।
సకుటుంబః క్షణేనైవ వినాశ ముపయాస్యసి ।

అ॥ ద్విజశ్రేష్ఠ = ఓ బ్రాహ్మణశ్రేష్ఠుడా!, అర్థితః = కోరబడినవాడవై, ఏకం పుత్రం = ఒక పుత్రుని, న ముంచసి యది = విడువకపోయినచో, క్షణేనైవ = క్షణములోనే, సకుటుంబః= కుటుంబముతో కూడినవాడవై, వినాశం =వినాశనమును, ఉపయాస్యసి = పొందగలవు.

తా॥ ఓ బ్రాహ్మణశ్రేష్ఠుడా! కోరబడినవాడవై యొక పుత్రుని నీవు విడువక పోయినచో క్షణములోనే కుటుంబముతో సహా వినాశమును పొందగలవు.

వృద్ధః బ్రాహ్మణి! ఏష ఏవమే నిశ్చయః।

అ॥ ఓ బ్రాహ్మణీ! ఇదియే నా నిశ్చయము.

15.శ్లో॥ కృతకృత్యం శరీరం మే పరిణామేన జర్జరమ్।
రాక్షసాగ్నే సుతాపేక్షీ హోష్యామి విధి సంస్కృతమ్॥

అ॥ కృతకృత్యం = సార్థకమైన, పరిణామేన = పరిణామముచేత, జర్జరం = శిథిలమైన, విధి సంస్కృతం =విధి పూర్వకముగా సంస్కరింపబడిన, మే = నాయొక్క, శరీరం = దేహమును, సుతాపేక్షీ = పుత్రులను కోరినవాడనై, రాక్షసాగ్నే = రాక్షసుడను అగ్నియందు, హోష్యామి = హోమము చేయగలను.

తా॥ సార్థకమైన, వార్ధక్యముచే శిథిలమైన, విధిపూర్వకముగా సంస్కరింపబడిన నా దేహమును పుత్రులను కోరినవాడనై రాక్షసుడను అగ్నియందు హోమము చేయగలను.

బ్రాహ్మణీ : ఆర్య! మా మైవమ్ – పతిమాత్ర ధర్మిణీ పతివ్రతేతి నామ । గృహీత ఫలేనైతేన శరీరేణార్యం కులం చ రక్షితుమిచ్ఛామి.

అ॥ ఆర్య = స్వామీ!, మా మా ఏవం = వద్దు ఇట్లు వద్దు, పతిమాత్ర ధర్మిణీ = భర్తయే ధర్మముగా కలది, పతివ్రతా ఇతినామ = పతివ్రత అనునది కదా!, గృహీత ఫలేన = ఫలమును పొందిన, ఏతేన శరీరేణ = ఈశరీరముచేత, ఆర్యం = స్వామిని, కులంచ =వంశమును కూడ రక్షితుం = కాపాడుటకు, ఇచ్ఛామి = ఇష్టపడుచున్నాను.

తా॥ స్వామీ! వద్దు ఇట్లు వద్దు. పతివ్రత యనగా భర్తయే ధర్మముగా గలదికదా!

ఫలము పొందిన ఈ శరీరముచే ఆ స్వామిని, వంశమును కూడ కాపాడుటకు యిష్టపడుచున్నాను.

ఘటోత్కచః- న ఖలు స్త్రీ జనో౽భిమత స్తత్ర భవత్యాః।

అ। స్త్రీజనః = స్త్రీ జనము, తత్ర భవత్యాః = పూజనీయురాలైన తల్లికి, న అభిమతః ఖలు = ఇష్టమైనదికాదు కదా!

తా। పూజనీయురాలైన తల్లికి స్త్రీ జనమభిమతము కాదు కదా!

వృద్ధః -అహ మను గమిష్యామి భవంతమ్।

అ। అహం = నేను, భవంతం = నిన్ను, అనుగమిష్యామి = అనుసరించెదను.

తా। నేను నిన్ను అనుసరించెదను.

ఘటోత్కచః ఆః వృద్ధః త్వమపర।

అ। ఆ! నీవు వృద్ధుడవు తొలగిపొమ్ము.

ప్రథమః : భోస్తాత! బ్రవీమి ఖలు తావత్ కించిత్।

అ। ఓ తండ్రీ! కొంచెము మాట్లాడెదను.

వృద్ధః- పుత్ర! కథయ।

అ। పుత్రుడా! చెప్పుము.

ప్రథమః :

16.శ్లో॥ మమ ప్రాణై ర్గురుప్రాణా నిచ్ఛామి పరిరక్షితుమ్।
రక్షణార్థం కులస్యాస్య మోక్తు మర్హసి మాంభవాన్॥

అ। మమ = నాయొక్క, ప్రాణైః = ప్రాణములతో, గురుప్రాణాన్ = తండ్రి ప్రాణములను, పరిరక్షితుం = కాపాడుటకు, ఇచ్ఛామి = ఇష్టపడుచున్నాను, అస్యకులస్య = ఈ కులము యొక్క, రక్షణార్థం = కాపాడుటకొరకు, భవాన్ = నీవు, మాం = నన్ను, మోక్తుం = విడుచుటకు, అర్హసి = తగుదువు.

తా। నా ప్రాణములతో పెద్దల ప్రాణములను కాపాడుటకు ఇష్టపడుచున్నాను. ఈ వంశమును కాపాడుట కొరకు నీవు నన్ను విడిచిపెట్టుము.

ద్వితీయః : ఆర్య! మా మైవమ్।

తా। ఆర్యా! వద్దు ఇట్లనవద్దు.

17.శ్లో॥ జ్యేష్ఠః శ్రేష్ఠః కులేలోకే పితౄణాం చ సుసంప్రియః।
తతో౽హమేవ యాస్యామి గురువృత్తిమనుస్మరన్॥

అ। లోకే = లోకమునందు, కులే = కులమునందు, జేష్ఠః = జ్యేష్ఠుడు, శ్రేష్ఠః = శ్రేష్ఠుడు, పితౄణాం చ = పితరులకు కూడ, సుసంప్రియః = మిక్కిలి ప్రియమైనవాడు తతః = అందువలన, అహమేవ = నేనే, గురువృత్తిం = తండ్రియొక్క వ్యవహారమును, అనుస్మరన్ = స్మరించుచున్నవాడనై, యాస్యామి = వెళ్ళగలను.

తా। లోకమునందు కులమునందు జ్యేష్ఠపుత్రుడు శ్రేష్ఠమైనవాడు. పితరులకు కూడ మిక్కిలి ఇష్టమైనవాడు. అందువలన నేనే తండ్రి వ్యవహారమును స్మరించుచూ

వెళ్ళగలను.

తృతీయః – వత్స! మా మైవమ్ ।

అ॥ ఆర్యా! వలదు ఇట్లు వలదు.

18.శ్లో॥ జ్యేష్ఠో భ్రాతా పితృసమః కథితో బ్రహ్మవాదిభిః ।
తతోఽహం కర్తుమర్హోస్మి గురూణాం ప్రాణరక్షణమ్ ।

అ॥ జ్యేష్ఠః భ్రాతా = జ్యేష్ఠ సోదరుడు, పితృసమః = తండ్రితో సమానుడు, ఇతి = అని, బ్రహ్మవాదిభిః = మహర్షులచే, కథితః = చెప్పబడినవాడు, తతః = అందువలన, అహం = నేను, గురూణాం = పెద్దలయొక్క, ప్రాణరక్షణం = ప్రాణములను కాపాడుటను, కర్తుం = చేయుటకు, అర్హః = అర్హుడను, అస్మి = అగుచున్నాను.

తా॥ జ్యేష్ఠసోదరుడు తండ్రితో సమానుడని మహర్షులచే చెప్పబడినాడు. అందువలన నేను పెద్దల ప్రాణములనుకాపాడుటను చేయుట కర్హుడను అగుచున్నాను.

ప్రథమః– వత్స! మా మైవమ్ ।

అ॥ వత్సా! వలదు ఇట్లు వలదు.

19.శ్లో॥ ఆపదం హి పితా ప్రాప్తో జ్యేష్ఠ పుత్రేణ తార్యతే ।
తతోఽహమేవ యాస్యామి గురూణాం ప్రాణరక్షణాత్ ।

అ॥ ఆపదం = ఆపదను, ప్రాప్తః = పొందినవాడైన, పితా = తండ్రి, జ్యేష్ఠ పుత్రేణ = జ్యేష్ఠ పుత్రునిచే, తార్యతే = తరింపజేయబడుచున్నాడు, తతః = అందువలన గురూణాం = పెద్దలయొక్క, ప్రాణరక్షణాత్ = ప్రాణములను కాపాడుటకు, అహమేవ = నేనే, యాస్యామి = వెళ్ళగలను.

తా॥ ఆపదను పొందిన తండ్రి జ్యేష్ఠ పుత్రునిచే తరింపజేయబడుచున్నాడు. అందువలన పెద్దల ప్రాణములను కాపాడుటకు నేనే వెళ్ళగలను.

వృద్ధః – జ్యేష్ఠ మిష్టతమం న శక్నోమి పరిత్యక్తుమ్।

అ॥ ఇష్టతమం = మిక్కిలి ప్రియమైన, జ్యేష్ఠం = జ్యేష్ఠపుత్రుని, పరిత్యక్తుం= వదలుటకు, నశక్నోమి = సమర్థుడనుకాను.

తా॥ మిక్కిలి ప్రియమైన జ్యేష్ఠపుత్రుని వదలుటకు నేనశక్తుడను.

బ్రాహ్మణీ – యథార్యో జ్యేష్ఠమిచ్ఛతి, తథాహమపి కనిష్ఠ మిచ్ఛామి.

అ॥ యథా = ఏవిధముగా, ఆర్యః = స్వామి, జ్యేష్ఠం = జ్యేష్ఠుని, ఇచ్ఛతి = ఇష్టపడుచున్నాడో, తథా = ఆవిధముగా, అహమపి = నేను కూడ, కనిష్ఠం = కనిష్ఠపుత్రుని, ఇచ్ఛామి = ఇష్టపడుచున్నాను.

తా॥ ఏవిధముగా స్వామి జ్యేష్ఠుని ఇష్టపడుచున్నాడో, ఆవిధముగా నేను కూడ కనిష్ఠుని ఇష్టపడుచున్నాను.

ద్వితీయః – పిత్రోరనిష్టః కస్యేదానీం ప్రియః?

అ॥ పిత్రోః = తల్లిదండ్రులకు, అనిష్టః = ఇష్టము లేనివాడనైన నేను, ఇదానీం = ఇప్పుడు, కస్య = ఎవనికి, ప్రియః = ఇష్టమైనవాడను.

తా॥ తల్లిదండ్రులకు ఇష్టములేనివాడనైన నేను యిప్పుడు ఎవనికి ఇష్టమగుచున్నాను.

ఘటోత్కచః – అహం ప్రీతోఽస్మి, శీఘ్రమాగచ్ఛ

అ॥ అహం =నేను, ప్రీతః = సంతుష్టుడను, అస్మి = అగుచున్నాను, శీఘ్రం = త్వరగా, ఆగచ్ఛ = రమ్ము.

తా॥ నేను సంతుష్టుడనగుచున్నాను. త్వరగా రమ్ము.

ద్వితీయ ।

20. శ్లో॥ ధన్యోఽస్మియద్ గురుప్రాణాః స్వైః ప్రాణైః పరిరక్షితాః ।

బంధుస్నేహాద్ధి మహతః కాయస్నేహస్తు దుర్లభః ।

అ॥ గురుప్రాణాః = పెద్దలయొక్క ప్రాణములు, స్వైః ప్రాణైః = నా ప్రాణములచే, పరిరక్షితాః = రక్షింపబడుచున్నవి, ధన్యః = ధన్యుడను, అస్మి = అగుచున్నాను, యత్ = ఏలయనగా, మహతః = గొప్పదైన, బంధుస్నేహాత్ =బంధువుల ప్రేమకంటె, కాయస్నేహః = శరీరమునందలి ప్రేమ, దుర్లభః హి = తుచ్ఛమైనదికదా !

తా॥ నా ప్రాణములచే పెద్దల ప్రాణములు రక్షింపబడుచున్నవి. ధన్యుడనగుచున్నాను. ఏలయనగా గొప్పదైన బంధు ప్రేమకంటె శరీరమునందలి ప్రేమ తుచ్ఛమైనది కదా!

ఘటోత్కచః – అహో స్వజన వాత్సల్య మస్య బ్రాహ్మణ వటోః ।

అ॥ అహో = ఆహా!, అస్య బ్రాహ్మణ వటోః = ఈ బ్రాహ్మణ బ్రహ్మచారియొక్క, స్వజన వాత్సల్యం = బంధు వాత్సల్యము.

తా॥ ఆహా! ఈ బ్రాహ్మణ బ్రహ్మచారియొక్క బంధు వాత్సల్యము.

ద్వితీయః – భోస్తాత ! అభివాదయే !

అ॥ ఓ తండ్రీ ! నమస్కరించుచున్నాను.

వృద్ధః – ఏహ్యేహి పుత్ర !

అ॥ పుత్రుడా ! రమ్ము, రమ్ము.

21. శ్లో॥ వినిమాయ గురుప్రాణాన్ స్వైః ప్రాణైర్గురు వత్సల !

అకృతాత్మదురావాసం బ్రహ్మలోకమవాప్నుహి ।

అ॥ గురువత్సల = గురువుల యందు వాత్సల్యము కలవాడా!, స్వైః ప్రాణైః = నీప్రాణములతో, గురుప్రాణాన్ = పెద్దల ప్రాణములను, వినిమాయ = వినిమయము చేసి, అకృతాత్మ = పాపాత్ములకు, దురావాసం = పొందశక్యము కాని, బ్రహ్మలోకం = బ్రహ్మలోకమును, అవాప్నుహి = పొందుము.

తా॥ గురువుల యందు వాత్సల్యము కలవాడా! నీ ప్రాణములతో పెద్దల

ప్రాణములనువినిమయముచేసి, పాపాత్ములకు పొందశక్యముకాని బ్రహ్మలోకమును పొందుము.

ద్వితీయ :- అనుగృహీతో ఽస్మి । అంబ! అభివాదయే ।

అ॥ అనుగ్రహింపబడితిని. అమ్మా! నమస్కరించుచున్నాను.

బ్రాహ్మణీ :- జాత ! చిరంజీవ ।

అ॥ పుత్రా ! చిరకాలము జీవించుము.

ద్వితీయః- అగృహీతోఽస్మి, ఆర్య! అభివాదయే ।

అ॥ అనుగ్రహించబడితిని. ఆర్యా! నమస్కరించుచున్నాను.

ప్రథమః- ఏహ్యేహి వత్స !

అ॥ వత్సా ! రమ్ము రమ్ము.

22. శ్లో॥ పరిష్వజస్వ గాఢం మాం పరిష్వక్తః శుభైర్గుణైః ।
కీర్త్యా తవ పరిష్వక్తా భవిష్యతి వసుంధరా ।

అ॥ శుభైః = మంగళకరమైన, గుణైః = గుణములతో, పరిష్వక్తః = కౌగిలింపబడినవాడవై, మాం = నన్ను, గాఢం = గాఢముగా, పరిష్వజస్వ = కౌగిలించుకొనుము. వసుంధరా = భూమి, తవ = నీయొక్క, కీర్త్యా = కీర్తిచేత, పరిష్వక్తా = కౌగిలించబడినది, భవిష్యతి = కాగలదు.

తా॥ మంగళకరమైన గుణములతో కౌగిలింపబడిన వాడవై నన్ను కౌగిలించుకొనుము. భూమి నీ కీర్తితో కౌగిలించుకొనబడినది కాగలదు.

ద్వితీయ :- అనుగృహీతోఽస్మి.

అ॥ అనుగ్రహించబడితిని.

బ్రాహ్మణి [illegible]— ఆర్య ! అభివాదయే.

అ॥ ఆర్యా ! నమస్కరించుచున్నాను.

ద్వితీయ :- స్వస్తి.

అ॥ శుభమగుగాక !

తృతీయ :- అనుగృహీతోఽస్మి ।

అ॥ అనుగ్రహింపబడితిని.

ద్వితీయః- భో పురుష! బ్రవీమి కించిత్ ।

అ॥ ఓ పురుషుడా ! కొంచెము చెప్పుచున్నాను.

ఘటోత్కచః- బ్రూహి బ్రూహి శీఘ్రమ్

అ॥ చెప్పుము త్వరగా చెప్పుము.

ద్వితీయః- ఏ తస్మిన్ వనాంతరే జలాశయ ఇవ దృశ్యతే, తత్రామే ప్రకల్పిత పరలోకస్య పిపాసాప్రతీకారం కరిష్యామి.

అ॥ ఏ తస్మిన్ వనాంతరే = ఈ అడవి మధ్యయందు, జలాశయః ఇవ = జలాశయము వలె, దృశ్యతే = కనిపించుచున్నది, తత్ర = అక్కడ, ప్రకల్పిత పరలోకస్య =పరలోకమునకు సంసిద్ధుడనైన, మే = నాకు, పిపాసాప్రతీకారం = దాహశాంతిని, కరిష్యామి = చేసుకొందును.

తా॥ ఈ అడవి మధ్యయందు జలాశయమువలె కనిపించుచున్నది. అక్కడ పరలోకమునకు సంసిద్ధుడనైన నాకు దాహశాంతిని కలిగించుకొందును.

ఘటోత్కచః – దృఢవ్యవసాయిన్! గమ్యతామ్ । అతిక్రామతి మాతురాహారకాలః । శీఘ్ర మాగచ్ఛ ।

అ॥ దృఢ వ్యవసాయిన్ = దృఢమైన నిశ్చయముకలవాడా!, గమ్యతాం = వెళ్ళుము, మాతుః = తల్లికి, ఆహారకాలః = భోజనసమయము, అతిక్రామతి = అతిక్రమించుచున్నది, శీఘ్రం = త్వరగా ఆగచ్ఛ = రమ్ము.

తా॥ దృఢమైన నిశ్చయము కలవాడా! వెళ్ళుము. తల్లికి ఆహారసమయము దాటుచున్నది. త్వరగా రమ్ము.

ద్వితీయః – భో తాత! ఏష గచ్ఛామి ।

అ॥ ఓ తండ్రీ! ఇదిగో పోవుచున్నాను.

(నిష్క్రాంతః) (నిష్క్రమించును)

వృద్ధః – హా హా పరిముషితా స్మో భోః! పరిముషితా స్మః ।

అ॥ హాహా మోసగించబడితిమి. అయ్యో! మోసగించబడితిమి.

23. శ్లో॥ యస్త్రిశృంగో మమ హ్యాసీన్మనోజ్ఞో వంశ పర్వతః
న మధ్యశృంగభంగేన మనస్తపతి మే భృశమ్ ।

అ॥ మనోజ్ఞః = మనోహరమైన, త్రిశృంగః = మూడు శిఖరములు కలిగిన, మమ = నా యొక్క, వంశపర్వతః = వంశమను పర్వతము, యః = ఏది, ఆసీత్ = ఉండెనో, సః = అది, మధ్య శృంగ భంగేన = మధ్యశిఖరము యొక్క నాశనము చేత, మే = నాయొక్క, మనః = మనస్సును, తపతి = బాధించుచున్నది.

తా॥ మనోహరమైన మూడు శిఖరములు గల నావంశమను పర్వతము ఏది యుండెనో, అది మధ్య శిఖరము నాశనమగుటచే నామనస్సును బాధించుచున్నది.

హా పుత్ర కథం గత ఏవ ।

అ॥ హా పుత్రుడా! ఎట్లు పోయితివా ?

24. శ్లో॥ తరుణ! తరుణ తాను రూపకాంతే!
నియతపరాధ్యయన ప్రసక్తబుద్ధే ।
కథమిహ గజరాజ దంతభగ్న –
స్తరురివ యాస్యసి పుష్పితో వినాశమ్ ।

అ॥ తరుణ = చిన్నవాడా !, తరుణ తానురూపకాంతే = యౌవనమునకనుకూలమైన సౌందర్యము కలవాడా!, నియమపర = విధిపూర్వకమైన, అధ్యయన = వేదాధ్యయనమునందు, ప్రసక్తబుద్ధే = లగ్నమైన బుద్ధి కలవాడా !, గజరాజ = గజశ్రేష్ఠము యొక్క, దంత = దంతములంచే, భగ్నః = విరువబడిన, పుష్పితః = పుష్పించిన, తరుఃఇవ = వృక్షమువలె, ఇహ = ఇక్కడ, కథం = ఎట్లు, వినాశం = వినాశమును, యాస్యసి = పొందుచున్నావు.

తా॥ చిన్నవాడా! యౌవనమునకనుకూలమైన సౌందర్యము కలవాడా! విధిపూర్వకమైన

వేదాధ్యయనమునందు లగ్నమైన బుద్ధికలవాడా! గజరాజు యొక్క దంతముంచే విరువబడిన పుష్పించిన వృక్షమువలె యిక్కడ నీవు ఎట్లు వినాశనమును పొందుచున్నావు?

ఘటోత్కచః – చిరాయతే ఖలు బ్రాహ్మణవటుః । అతిక్రామతి మాతుః రాహారకాలః కిమ్ను ఖలు కరిష్యే । భవతు, దృష్టమ్ । భో బ్రాహ్మణ ! ఆహూయతాం తవ పుత్రః

అ। బ్రాహ్మణవటుః = బ్రాహ్మణ బ్రహ్మచారి, చిరాయతే ఖలు = ఆలస్యము చేయుచున్నాడు కదా!, మాతుః = తల్లియొక్క, ఆహారకాలః = భోజన సమయము, అతిక్రామతి = దాటుచున్నది. కింను ఖలు కరిష్యే = ఏమి చేయవలయును ?, భవతు = కానిమ్ము, దృష్టమ్ = చూడబడినది, భో బ్రాహ్మణ = ఓ బ్రాహ్మణుడా!, తవ = నీ యొక్క పుత్ర = పుత్రుడు, ఆహూయతాం = పిలువబడుగాక !

తా। బ్రాహ్మణ బ్రహ్మచారి ఆలస్యము చేయుచున్నాడు కదా! తల్లికి భోజన సమయము దాటుచున్నది. ఏమి చేయవలయును ? ఆ !తెలిసినది. ఓ బ్రాహ్మణుడా! నీ పుత్రుడు పిలువబడుగాక!

వృద్ధః – ఆః! అతిరాక్షసం ఖలు తే వచనమ్ ।

అ। తే = నీయొక్క, వచనం = మాట, అతి రాక్షసం ఖలు = అతి రాక్షసమైనదికదా!

తా। ఆ ! నీమాట అతిరాక్షసమైనది కదా!

(నీ మాట రాక్షసుల మాట కంటె క్రూరమైనదికదా!)

ఘటోత్కచః – కథం రుష్యతి । మర్షయతు మర్షయతు భవాన్ । అయం మే ప్రకృతి దోషః । అథ కిం నామా తవ పుత్రః ?

అ। కథం = ఎట్లు, రుష్యతి = కోపగించుచున్నాడా?, భవాన్ = నీవు, మర్షయతు = క్షమించెదవుగాక, అయం = ఇది, మే = నాయొక్క ప్రకృతి దోషః = స్వభావదోషము, తవ = నీయొక్క, పుత్రః = పుత్రుడు, కిన్నామా = ఏ నామధేయుడు ?

తా। ఎట్లు, కోపగించుచున్నావా? నీవు, క్షమించుము. క్షమించుము. ఇది నా స్వభావదోషము. నీ పుత్రుడు ఏ నామధేయము గలవాడు?

వృద్ధః – ఏ తదపి శక్యం శ్రోతుమ్ ।

అ। ఇది కూడ వినుటకు శక్యమైనదా ?

ఘటోత్కచః – యుక్తం భోః ! బ్రాహ్మణ కుమార ! కిన్నామా తే భ్రాతా?

అ। సరియే! ఓ బ్రాహ్మణ కుమారుడా! నీ సోదరుడు ఏ నామధేయుడు?

ప్రథమః – తపస్వీ మధ్యమః ।

అ। తపస్వి మధ్యముడు ।

ఘటోత్కచః – మధ్యమ ఇతి సదృశమస్య । అహమేవాహ్వయామి । భోభో మధ్యమ । మధ్యమ । శీఘ్రమాగచ్ఛ ।

అ। మధ్యమః ఇతి = మధ్యముడు అనునది, అస్య = ఇతనికి, సదృశం = సమానమైనది, అహమేవ = నేనే, ఆహ్వయామి = ఆహ్వానించెదను. భోమధ్యమ = ఓ మధ్యముడా!, శీఘ్రం = త్వరగా, ఆగచ్ఛ = రమ్ము.

తా। మధ్యముడనునది యితనికి సమానమైనది. నేనే పిలిచెదను. ఓఓ మధ్యముడా! మధ్యముడా! త్వరగా రమ్ము !

(తతః ప్రవిశతి భీమసేనః)

(తరువాత భీమసేనుడు ప్రవేశించును)

భీమసేనః – భోః కస్యాయం స్వరః ?

అ। ఈ స్వరము ఎవరిది ?

25. శ్లో।ఖగశతవిరుతే విరౌతి తారం
ద్రుమగహనే దృఢసంకటే వనేఽస్మిన్ ।
జనయతి చ మనోజ్వరం స్వరోఽయం
బహుసదృశో హి ధనంజయస్వరస్య ।

అ। ఖగశత విరుతే = అనేక పక్షుల ధ్వనులతో కూడిన, ద్రుమగహనే = చెట్లతో దట్టమైన, దృఢసంకటే = మిక్కిలి కిక్కిరిసి యున్న, అస్మిన్ వనే = ఈ అడవియందు, అయంస్వరః = ఈ శబ్దము, తారం = బిగ్గరగా, విరౌతి = ధ్వనించుచున్నది, మనోజ్వరంచ = మనస్సునకు బాధను కూడ, జనయతి = కలిగించుచున్నది, ధనంజయ స్వరస్య = అర్జునుని ధ్వనికి, బహుసదృశః- హి = మిక్కిలి సమానమైనది కదా!

తా। అనేక పక్షుల ధ్వనులతో కూడిన చెట్లతో దట్టమైన, మిక్కిలి కిక్కిరిసియున్న ఈ అడవిలో ఈశబ్దము బిగ్గరగా ధ్వనించుచున్నది. మనస్సునకు బాధను కలిగించుచున్నది. అర్జునుని స్వరమునకు మిక్కిలి సమానమైనది కదా !

ఘటోత్కచః – చిరాయతే ఖలు బ్రాహ్మణవటుః । అతిక్రామతి మాతురాహారకాలః కిమ్ను ఖలు కరిష్యే । భవతు, దృష్టమ్ । ఉచ్చైః శబ్దాపయామి । భోభో మధ్యమ । శీఘ్రమాగచ్ఛ.

తా। బ్రాహ్మణ బ్రహ్మచారి ఆలస్యము చేయుచున్నాడు కదా! తల్లికి భోజన సమయము దాటుచున్నది. ఏమి చేయవలయును? ఆ! తెలిసినది. గట్టిగా శబ్దము చేసెదను. ఓ ఓ మధ్యముడా! త్వరగా రమ్ము.

భీమసేనః – భోః కోను ఖల్వేతస్మిన్ వనాంతరే మమ వ్యాయామ విఘ్నము త్పాద్య మధ్యమ మధ్యమ ఇతి మాం శబ్దాపయతి । భవతు పశ్యామస్తావత్ (పరిక్రమ్యావలోక్య) అహో దర్శనీయోఽయం పురుషః । అయం హి –

అ। అస్మిన్ వనాంతరే = ఈ అడవి మధ్యయందు, మమ = నాయొక్క, వ్యాయామవిఘ్నం

= వ్యాయామమునకు భంగమును, ఉత్పాద్య = కలిగించి, మధ్యమః ఇతి = మధ్యముడు అని, కః ను = ఎవడు, మాం = నన్ను, శబ్దాపయతి = పిలుచుచున్నాడు ? భవతు = కానిమ్ము, పశ్యామః తావత్ = చూచెదము (పరిక్రమ్య = వెనుకకు తిరిగి, అవలోక్య = చూచి) ఆహా = ఆహో, అయం పురుషః = ఈ పురుషుడు, దర్శనీయః = చూడదగినవాడు, అయంహి = ఇతడు -

తా॥ ఈ అడవి మధ్యయందు నా వ్యాయామమునకు విఘ్నమును కలిగించి, మధ్యముడు మధ్యముడు అని నన్ను పిలుచుచున్నవాడు ఎవడో కదా! కానిమ్ము, చూచెదను. (వెనుకకు తిరిగి, చూచి) ఆహా! ఈ పురుషుడు చూడదగినవాడు కదా! ఇతడు -

26. శ్లో॥ సింహాస్యః సింహదంష్ట్రో మధునిభనయనః
స్నిగ్ధగంభీరకంఠో
బభ్రుభ్రూః శ్యేననాసో ద్విరదపతి హనుర్దీర్ఘ -
విశ్లిష్టకేశః ।
వ్యూఢోరా వజ్రమధ్యో గజవృషభగతిర్లంబ -
పీనాంసబాహుః
సువ్యక్తం రాక్షసీజో విపులబలయుతో
లోకవీరస్య పుత్రః ।

అ॥ సింహాస్యః = సింహము ముఖమువంటి ముఖము కలవాడు, సింహదంష్ట్రః = సింహముయొక్క దంతముల వంటి దంతములు గలవాడు, మధునిభనయనః = మోహింపజేయు నేత్రములు గలవాడు, స్నిగ్ధగంభీరకంఠః = మనోహరమైన గంభీరమైన కంఠము గలవాడు, బభ్రుభ్రూః = పింగళ వర్ణముగల కనుబొమ్మలు గలవాడు, శ్యేననాసః = డేగ యొక్క ముక్కువంటి ముక్కుగలవాడు, ద్విరదపతిహనుః = గజరాజుయొక్క గండస్థలము వంటి గండస్థలము గలవాడు, దీర్ఘవిశ్లిష్ట కేశః = పొడవైన శిథిలమైన కేశములు గలవాడు, వ్యూఢోరా = విశాలమైన వక్షస్థలము గలవాడు, వజ్రమధ్యః = వజ్రము వంటి నడుము గలవాడు, గజవృషభ గతిః = గజము, వృషభములవంటి నడక కలవాడు, లంబపీనాంసబాహుః = వ్రేలాడుచున్న బలిసిన మూపురములు గల బాహువులు గలవాడు, రాక్షసీజః = రాక్షసస్త్రీకి పుట్టినవాడు, విపుల బలయుతః = విస్తారమైన బలము కలవాడు, లోకవీరస్య = లోకైక వీరునియొక్క, పుత్రః = పుత్రుడు, ఇతి = అని, సువ్యక్తమ్ = స్పష్టముగా తెలియుచున్నది.

తా॥ ఈ పురుషుడు సింహము యొక్క ముఖము వంటి ముఖము కలవాడై, సింహము యొక్క దంతములవంటి దంతములు గలవాడై, మోహింపజేయు నేత్రములు గలవాడై, మనోహరమైన గంభీరమైన కంఠము గలవాడై, పింగళవర్ణము గల కనుబొమలు

గలవాడై, డేగ యొక్క ముక్కువంటి ముక్కుగలవాడై, గజరాజు యొక్క గండస్థలము వంటి గండస్థలము గలవాడై పొడవైన శిథిలమైన కేశములు గలవాడై విశాలమైన వక్షస్థలము గలవాడై, వజ్రము వంటి నడుముగలవాడై, గజము వృషభముం వంటి నడకగల వాడై, వ్రేలాడుచున్న బలిసిన మూపురములు గల బాహువులు గలవాడై, విస్తారమైన బలములో కూడినవాడై రాక్షసస్త్రీకి పుట్టిన వాడని, లోకైక వీరుని పుత్రుడని స్పష్టముగా తెలియుచున్నది.

ఘటోత్కచః – చిరాయతే ఖలు బ్రాహ్మణవటుః । అతిక్రామతి మాతురాహారకాలః ! కి మిదానీం కరిష్యే । భవతు ఉచ్చైరాహ్వానం కరిష్యే । భో భో మధ్యమ ! శీఘ్రమాగచ్ఛ ।

తా॥ బ్రాహ్మణ బ్రహ్మచారి ఆలస్యము చేయుచున్నాడు కదా! తల్లి భోజన సమయము దాటుచున్నది. ఇప్పుడు ఏమి చేయవలయును. కానిమ్ము, గట్టిగా పిలిచెదను. ఓ ఓ మధ్యముడా । త్వరగా రమ్ము.

భీమసేనః – భో! ప్రాప్తోఽస్మి!

తా॥ ఓయీ! వచ్చితిని

ఘటోత్కచః – న ఖల్వయం బ్రాహ్మణవటుః । అహో దర్శనీయోఽయం పురుషః య ఏషః –

తా॥ ఇతడు బ్రాహ్మణ బ్రహ్మచారి కాదుకదా । ఆహా ఇతడు చూడదగినవాడు కదా । ఇతడు –

27. శ్లో॥ సింహాకృతిః కనక తాల సమాన బాహుః –
 మధ్యేతను ర్గరుడ పక్ష విలిప్త పక్షః ।
విష్ణుర్భవే ద్వికసితాంబుజ పత్రనేత్రో
 నేత్రే మమాహరతి బంధురివాగతోఽయమ్ ।

అ॥ సింహాకృతిః = సింహము వంటి ఆకారము గలవాడు, కనక తాల సమాన బాహుః = బంగారపుతాటి వృక్షము వంటి బాహువులు గలవాడు, మధ్యేతనుః = సన్నని నడుము గలవాడు, గరుడ పక్ష విలిప్త పక్షః = గరుత్మంతుని యొక్క రెక్కలవలె సంశ్లిష్టమైన పార్శ్వములు గలవాడు, వికసిత = వికసించిన, అంబుజ పత్ర నేత్రః = తామర రేకులవంటి నేత్రములు గలవాడు, విష్ణుః = విష్ణువై, భవేత్ = ఉండునా ? ఆగతః = వచ్చిన వాడైన, అయం = ఇతడు, బంధుః ఇవ = బంధువు వలె, మమ = నాయొక్క నేత్రే = నేత్రములను, ఆహరతి = ఆకర్షించుచున్నాడు.

తా॥ సింహము వంటి ఆకారముగలవాడై, బంగారపుతాటి వృక్షము వంటి బాహువులు గలవాడై, సన్నని నడుము గలవాడై, గరుత్మంతుని యొక్క రెక్కలవలె సంశ్లిష్టమైన పార్శ్వములు గలవాడై, వికసించిన, తామరరేకుల వంటి నేత్రములు గలవాడై

అతడు విష్ణువై యుండునా ? ఇక్కడకు వచ్చిన యితడు బంధువు వలె నా కన్నులను ఆకర్షించుచున్నాడు.

భో మధ్యమ ! త్వాం ఖల్వహం శబ్దాపయామి.

తా॥ ఓ మధ్యముడా! నిన్నుకదా నేను పిలుచుచున్నది.

భీమసేనః – అతః ఖల్వహంప్రాప్తః ।

తా॥ అందువలన నేను వచ్చితిని కదా ।

ఘటోత్కచః – కిం భవానపి మధ్యమః ।

తా॥ ఏమి నీవుకూడ మధ్యముడవా ?

భీమసేనః – న తావదపరః ।

తా॥ వేరొకడెవడును లేడు.

28. శ్లో ॥మధ్యమోఽహమవధ్యానాముత్సిక్తానాం చ మధ్యమః ।
మధ్యమోఽహం క్షితౌ భద్ర! భ్రాతౄణామపి మధ్యమః ।

అ॥ అవధ్యానాం = చావులేని వారలలో, అహం = నేను, మధ్యమః= మధ్యముడను, ఉత్సిక్తానాం = అభిమానవంతులలో, అహం = నేను, మధ్యమః = మధ్యముడను, క్షితౌ=భూమి యందు, అహం = నేను, మధ్యమః = మధ్యముడను, భ్రాతౄణాం అపి = సోదరులలో కూడ, అహం = నేను, మధ్యమః = మధ్యముడను.

తా॥ చావులేని వారలలో నేను మధ్యముడను. అభిమానవంతులలో నేను మధ్యముడను భూమిపై నేను మధ్యముడను. సోదరులలో కూడ నేను మధ్యముడను.

ఘటోత్కచః – భవితవ్యమ్ ।

తా॥ కావచ్చును.

అపి చ.

అ॥ ఇంతేగాక

29. శ్లో ॥మధ్యమః పంచభూతానాం పార్థివానాం చ మధ్యమః ।
భవే చ మధ్యమో లోకే సర్వకార్యేషు మధ్యమః ।

అ॥ పంచభూతానాం = పంచభూతములలో, మధ్యమః = మధ్యముడను, పార్థివానాం = రాజులలో, మధ్యమః = మధ్యముడను, లోకే = లోకమునందు, భవేచ = పుట్టుకయందు కూడ, మధ్యమః = మధ్యముడను, సర్వకార్యేషు = అన్ని వ్యవహారములయందు, మధ్యమః = మధ్యముడను.

తా॥ పంచభూతములలో మధ్యముడను. రాజులలో మధ్యముడను. లోకమునందు పుట్టుకచేత కూడ మధ్యముడను. సర్వవ్యవహారములందు కూడ మధ్యముడను.

వృద్ధ -

30. శ్లో ॥ మధ్యమస్త్వితి సంప్రోక్తే నూనం పాండవ మధ్యమః ।
అస్మాన్ మోక్తుమిహాయాతో దర్పాన్మృత్యోరివో త్థితః ॥

అ॥ మధ్యమః ఇతి = మధ్యముడు అని, సంప్రోక్తేసతి చెప్పబడినచో, నూనం = నిశ్చయముగా, పాండవమధ్యమః = పాండవ మధ్యముడైన భీముడై యుండును, దర్పాత్ = గర్వమువలన, మృత్యోః = మృత్యువునుండి, అస్మాన్ = మనలను, మోక్తుం = విడిపించుటకు, ఉత్థితః ఇవ = ఉదయించిన వానివలె,ఇహ = ఇక్కడకు, ఆయాతః = వచ్చినవాడు.

తా॥ మధ్యముడని చెప్పబడుటవలన నిశ్చయముగా పాండవ మధ్యముడైన భీముడై యుండును. గర్వమువలన మృత్యువు నుండి మనలను విడిపించుటకు ఉదయించిన వానివలె వచ్చిన వాడయ్యెను.

ద్వితీయః - (ప్రవిశ్య ప్రవేశించి)

31. శ్లో ॥అస్యామాచమ్య పద్మిన్యాం పరలోకేషు దుర్లభమ్ ।
ఆత్మనైవాత్మనో దత్తం పద్మపత్రోజ్జ్వలం జలమ్ ॥

అ॥ అస్యాం పద్మిన్యాం = ఈ పద్మసరస్సునందు, పరలోకేషు = పరలోకములందు, దుర్లభం = లభించని, పద్మపత్ర = తామరాకువలె, ఉజ్జ్వలం = స్వచ్ఛమైన, ఆత్మనా ఏవ = నా చేతనే, ఆత్మనః = నాకు, దత్తం = ఇవ్వబడిన, జలం = నీటిని, ఆచమ్య = త్రాగి,

తా॥ పరలోకములందు లభించని, తామరాకువలె స్వచ్ఛమైన, నాచేతనే నాకు యివ్వబడిన ఈ పద్మసరస్సులోని నీటిని త్రాగితిని.
(ఉపగమ్య = సమీపించి)
భో పురుష ! ప్రాప్తోఽస్మి

తా॥ ఓ పురుషుడా ! వచ్చితిని

ఘటోత్కచః - ప్రాప్తవానిదానీం ఖల్వసి త్వమ్. మధ్యమ ! ఇత ఇతః ।

అ॥ త్వం = నీవు, ఇదానీం = ఇప్పుడు, ప్రాప్తవాన్ = వచ్చినవాడవు, అసి ఖలు = అగుచున్నావు కదా । మధ్యమ = మధ్యముడా!, ఇతఃఇతః = ఇటు ఇటు

తా॥ ఇప్పుడు నీవు వచ్చితివి కదా! మధ్యముడా! ఇటు ఇటు.
వృద్ధః - (భీమముపగమ్య = భీముని సమీపించి)
భో మధ్యమ! పరిత్రాయస్వ బ్రాహ్మణ కులమ్ ।

తా॥ ఓ మధ్యముడా ! బ్రాహ్మణకులమును రక్షింపుము.
భీమసేనః - న భేతవ్యమ్ । మధ్యమోఽహ మభివాదయే ।

అ॥ న భేతవ్యం = భయపడవలదు । అహం = నేను,మధ్యమః = మధ్యముడను, అభివాదయే = నమస్కరించుచున్నాను.

తా॥ భయపడవలదు. నేను మధ్యముడను. నమస్కరించుచున్నాను.

వృద్ధః – వాయురివ దీర్ఘాయు ర్భవ

అ॥ వాయుః ఇవ = వాయువువలె, దీర్ఘాయుః = దీర్ఘాయుస్సు కలవాడవు, భవ = అగుము.

తా॥ వాయువువలె దీర్ఘాయుష్కుడవు కమ్ము.

భీమసేనః – అనుగృహీతోఽస్మి । కుతో భయమార్యస్య ।

తా॥ అనుగ్రహింపబడితిని. పూజనీయునకు భయమెందులకు ?

వృద్ధః – శ్రూయతామ్ – అహం ఖలు కురురాజేన యుధిష్ఠిరేణాధిష్ఠితపూర్వే కురుజాంగలే యూప గ్రామవాస్తవ్యో మాఠరసగోత్రః కల్పశాఖాధ్వర్యుః కేశవ దాసోనామ బ్రాహ్మణః । తస్య మమోత్తరస్యాం దిశ్యుద్యామక గ్రామవాసీ మాతులః కౌశికగోత్రో యజ్ఞబంధుర్నామాస్తి । తస్య పుత్రోపనయనార్థం సకలత్రోఽస్మి ప్రస్థితః ।

అ॥ శ్రూయతామ్ = వినుము, అహం = నేను, కురురాజేన = కురురాజైన, యుధిష్ఠిరేణ = ధర్మరాజుచే, అధిష్ఠిత పూర్వే = పూర్వము పాలింపబడిన, కురుజాంగలే = కురుజాంగలమను దేశమందు, యూపగ్రామ వాస్తవ్యః = యూపగ్రామమందు నివసించువాడను, మాఠరసగోత్రః = మాఠరస గోత్రీయుడను, కల్పశాఖాధ్వర్యుః = కల్పశాఖాధ్వర్యుడను, కేశవదాసఃనామ = కేశవదాసు అను పేరుగల, బ్రాహ్మణః = బ్రాహ్మణుడను, ఉత్తరస్యాం దిశి = ఉత్తరదిక్కునందు, తస్యమమ = ఆ నా యొక్క, మాతులః = మేనమామయైన, ఉద్యామకగ్రామవాసీ = ఉద్యామక గ్రామ వాసి యైన, కౌశికగోత్రః = కౌశిక గోత్రీయుడైన, యజ్ఞ బంధుర్నామా = యజ్ఞబంధువు అనుపేరు గలవాడు, అస్తి = కలడు, తస్య = అతని యొక్క, పుత్రో పనయనార్థం = పుత్రునియొక్క ఉపనయనము కొరకు, సకలత్రః = భార్యతో కూడినవాడనై, ప్రస్థితః = వెళ్ళుచున్నవాడను, అస్మి = అగుచున్నాను.

తా॥ వినుము కురురాజైన ధర్మరాజుచే పూర్వము పాలించబడిన కురుజాంగలమను దేశమందు యూపగ్రామ మందు నివసించువాడను. మాఠరసగోత్రీయుడను. కల్పశాఖా ధ్వర్యుడను. కేశవదాసు అనుపేరుగల బ్రాహ్మణుడను. ఉత్తర దిక్కునందు ఉద్యామక గ్రామ వాసియైన, నామేనమామయైన కౌశిక గోత్రీయుడైన యజ్ఞబంధువు అను బ్రాహ్మణుడు కలడు. అతని పుత్రుని ఉపనయనము కొరకు సపరివారముగా వెళ్ళు చున్నాను.

భీమసేనః– అరిష్టోఽస్తు పంథా । తతస్తతః ।

తా॥ ఏ మార్గము నిర్విఘ్నమగుగాక, తరువాత.
వృద్ధః - తతోమాచేన హి -
తా॥ తరువాత నన్నీతడు -
32. శ్లో॥ సజల జలద గాత్ర ః పద్మపత్రాయతాక్షో
మృగపతి గతిలీలో రాక్షసః ప్రోగ్రదంష్ట్రః।
జగతి విగతశంక స్త్వ ద్విధానాం సమక్షం
ససుతపరిజనం భో ! హంతుకామోఽభ్యుపైతి ।
అ॥ సజల జలదగాత్రః - నీటితో కూడిన మేఘము వంటి శరీరము గలవాడైన, పద్మపత్ర = తామర రేకులవలె, ఆయతాక్ష = విశాలమైన నేత్రములుగల వాడైన, మృగపతి = సింహము యొక్క, గతిలీలః = గమనము వంటి విలాసము గలవాడైన, ప్రోగ్ర దంష్ట్రః = ముందుకు వచ్చిన దంతములు గలవాడైన, జగతి = లోకమందు త్వద్విధానాంఃనీవంటి వారియొక్క, సమక్షం = ఎదుట, విగతశంకః = భయపడనివాడైన, రాక్షసః= రాక్షసుడు, ససుత పరిజనం = భార్యా బిడ్డలతో కూడిన నన్ను, హంతుకామః = చంపవలెననుకోరిక గలవాడై, అభ్యుపైతి = సమీపించుచున్నాడు.
తా॥ నీటితో కూడిన మేఘము వంటి శరీరము గలిగిన వాడైన, తామరరేకుల వంటి విశాలమైన నేత్రములు గల వాడైన, సింహము యొక్క గమనము వంటి విలాసము గలవాడైన, ముందుకు పొడుచుకొచ్చిన దంతములు గలవాడైన, లోకమందు నీవంటివారి ఎదుట భయపడని వాడైన ఈ రాక్షసుడు భార్యాబిడ్డలతో కూడిన నన్ను చంపదలచిన వాడై నన్ను సమీపించుచున్నాడు.
భీమసేనః - ఏవమ్, అనేన బ్రాహ్మణ జనస్య మార్గవిఘ్నః కృతః।
భవతు, విగ్రహీష్యామి తావదేనమ్, భోః పురుష! తిష్ఠ తిష్ఠ।
అ॥ ఏవం = ఇటులనా, అనేన = ఈ రాక్షసుని చేత, బ్రాహ్మణ జనస్య = బ్రాహ్మణుని యొక్క, మార్గవిఘ్నః = మార్గమునకు ఆటంకము, కృతః = చేయబడినదా? భవతు = కానిమ్ము, ఏనం = ఇతనిని, విగ్రహీష్యామి తావత్ = దండించెదను. భోః పురుష = ఓ పురుషుడా! తిష్ఠ = ఆగుము.
తా॥ ఇటులనా? ఇతడు బ్రాహ్మణుని మార్గమును ఆటంకపరచుచున్నాడా? కానిమ్ము, ఇతనిని దండించెదను. ఓ పురుషుడా ! ఆగుము. ఆగుము.
ఘటోత్కచః - ఏష స్థితోఽస్మి.
తా॥ ఇదిగో నిలబడితిని.
భీమసేనః - కిమిర్థం బ్రాహ్మణ జనమపరాధ్యసి
తా॥ నీవు బ్రాహ్మణునకు ఏల కష్టపెట్టుచున్నావు?

33. శ్లో॥ పుత్ర నక్షత్ర కీర్ణస్య పత్నీకాంత ప్రభస్యచ ।
వృద్ధస్య విప్రచంద్రస్య భవాన్ రాహు రివాగతః ।

అ॥ పుత్ర నక్షత్ర కీర్ణస్య = పుత్రులను నక్షత్రములచే చుట్టబడిన, పత్నీకాంత ప్రభస్య = భార్యయను అందమైన కాంతిగల, వృద్ధస్య = వృద్ధుడైన, విప్రచంద్రస్య = బ్రాహ్మణుడను చంద్రునకు, భవాన్ = నీవు, రాహుః ఇవ = రాహువు వలె, ఆగతః = వచ్చితివి..

తా॥ పుత్రులను నక్షత్రములతో కూడిన, భార్యయను అందమైన కాంతి గలిగిన, వృద్ధుడైన, బ్రాహ్మణుడు అను చంద్రునకు నీవు రాహువువలె వచ్చితివి.

ఘటోత్కచః – అథకిమ్ । రాహురేవ ।

తా॥ అవును ఏమి? నేను రాహువునే.

భీమసేనః – ఆః

ఆహా !

34. శ్లో॥ నివృత్త వ్యవహారోఽయం సదారస్తనయైః సహ ।
సర్వాపరాధేఽవధ్యత్వా న్ముచ్యతాం ద్విజ సత్తమః ।

అ॥ నివృత్తవ్యవహారః = పూర్తిచేయబడిన వ్యవహారము గల వాడైన, సదారః = భార్యతో కూడిన వాడైన, అయం ద్విజసత్తమః = ఈ బ్రాహ్మణోత్తముడు, తనయైః సహ = పుత్రులతో కూడ, సర్వాపరాధే = సర్వాపరాధములయందు, అవధ్యత్వాత్ = చంపదగనివాడగుట వలన, ముచ్యతాం = విడువబడుగాక

తా॥ వ్యవహారమును నిర్వర్తించినవాడైన, భార్యతో కూడిన వాడైన, ఈ బ్రాహ్మణోత్తముడు పుత్రులతో కూడ సర్వాపరాధములందు చంపదగని వాడగుట వలన విడువబడుగాక!

ఘటోత్కచః – న ముచ్యతే

తా॥ విడువబడుటలేదు.

భీమసేనః – (ఆత్మగతమ్ = తనలో) భోః కస్య పుత్రేణానేన భవితవ్యమ్.

తా॥ ఓహో! ఇతడు ఎవని పుత్రుడై యుండును.

35. శ్లో॥ భ్రాతౄణాం మమ సర్వేషాం కోఽయం భో గుణతస్కరః ।
దృష్ట్వైతద్బాల శౌండీర్యం సౌభద్రస్య స్మరామ్యహమ్ ।

అ॥ మమ = నాయొక్క, సర్వేషాం భ్రాతౄణాం= సోదరులందరియొక్క, గుణతస్కరః = గుణములను దొంగిలించిన వాడైన, అయం = ఇతడు, కః = ఎవడు?, ఏతత్ బాల శౌండీర్యం = ఈ బాల పరాక్రమమును, దృష్ట్వా = చూచి, అహం = నేను, సౌభద్రస్య = అభిమన్యుని, స్మరామి = తలంచుచున్నాను.

తా॥ నా సోదరులందరియొక్క గుణములను దొంగలించిన వాడైన యితడు ఎవడు? ఇతని బాలపరాక్రమమును చూచి, నేను అభిమన్యునిస్మరణకు తెచ్చుకొనుచున్నాను.

(ప్రకాశమ్ = వెల్లడిగా) భోః పురుష ! ముచ్యతామ్ ।

తా॥ ఓ పురుషుడా ! విడువుము.

ఘటోత్కచః – న ముచ్యతే

తా॥ విడువబడడు.

36\. శ్లో॥ ముచ్యతామితి విస్రబ్ధం బ్రవీతి యది మే పితా ।
న ముచ్యతే తథాహ్యేష గృహీతో మాతురాజ్ఞయా ।

అ॥ మే = నాయొక్క, పితా = తండ్రి, విస్రబ్ధం = విశ్వాస పూర్వకముగా, ముచ్యతాం ఇతి = విడువుము అని, బ్రవీతి యది = చెప్పినను, నముచ్యతే = విడువబడడు, ఏష = ఇతడు, మమ = నాయొక్క, మాతుః = తల్లియొక్క, ఆజ్ఞయా = ఆదేశముచే, గృహీతః హి = పట్టుకొనబడినవాడుకదా !

తా॥ నాతండ్రి విశ్వాస పూర్వకముగా విడువుము అని చెప్పినను నేను విడువను. నాతల్లి యొక్క ఆదేశమునననుసరించి నేను యితనిని పట్టుకొంటిని గదా!

భీమసేనః – (ఆత్మగతమ్ = తనలో) కథం మాతురాజ్ఞేతి । అహో గురు శుశ్రూషః ఖల్వయం తపస్వీ ।

అ॥ కథం = ఎట్లు, మాతుః = తల్లియొక్క, ఆజ్ఞా = ఆదేశమా? అహో = ఆహా, అయం తపస్వీ = ఈ తాపసి, గురుశుశ్రూషః ఖలు = పెద్దలను సేవించువాడు గదా !

తా॥ తల్లి ఆదేశమా ! ఆహా ! ఈ తపస్వి పెద్దలను సేవించువాడుగదా!

37\. శ్లో ॥ మాతా కిల మనుష్యాణాం దైవతానాం చ దైవతమ్ ।
మాతురాజ్ఞాం పురస్కృత్య వయమేతాం దశాం గతాః ।

అ॥ మాతా = తల్లి, మనుష్యాణాం = మానవులకు, దైవతానాంచ = దేవతలకు కూడా, దైవతంకిల = దైవము కదా! మాతుః = తల్లి యొక్క, ఆజ్ఞాం = ఆదేశమును, పురస్కృత్య= అనుసరించి, వయం = మేము, ఏతాందశాం = ఈ స్థితిని, గతాః = పొందితిమి.

తా॥ తల్లి మానవులకు దేవతలకు కూడా దైవము కదా ! మేము తల్లియొక్క ఆదేశముననుసరించి యీ స్థితిని పొందితిమి.

(ప్రకాశమ్ = వెల్లడిగా) భో, పురుష! ప్రష్టవ్యంఖలు తావదస్తి

తా॥ ఓ పురుషుడా! అడుగవలసిన దున్నదికదా!

ఘటోత్కచః – బ్రూహి బ్రూహి శీఘ్రమ్

తా॥ అడుగుము త్వరగా అడుగుము.

భీమసేనః – కా నామ భవతో మాతా?

తా॥ నీతల్లి పేరేమిటి ?

ఘటోత్కచః – శ్రూయతామ్, హిడింబా నామ రాక్షసీ ।

తా॥ వినుము, 'హిడింబ' అను రాక్షసి.

38.శ్లో కౌరవ్యకులదీపేన పాండవేన మహాత్మనా ।
సనాథా యా మహాభాగా పూర్ణేన ద్యౌరివాత్మనా ।
అ। కౌరవ్యకులందీపేన = కౌరవుల వంశమునకు దీపము వంటి వాడైన, మహాత్మనా = గొప్పవాడైన, పాండవేన = భీమసేనునిచే, పూర్ణేన = పరిపూర్ణుడైన, ఇందునా = చంద్రునిచే, ద్యౌః ఇవ = ఆకాశము వలె, యా మహాభాగా = ఏ అదృష్టవంతురాలు, సనాథా = భర్తకలదియో,
తా। ఏ అదృష్టవంతురాలు కౌరవుల వంశమునకు దీపము వంటివాడైన, గొప్పవాడైన, భీమసేనునిచే పరిపూర్ణుడైన చంద్రునిచే ఆకాశమువలె నాథుడు కలిగినది అయ్యెనో, ఆమెయే నాతల్లి.
భీమసేనః – (ఆత్మగతమ్) ఏవం – హిడింబాయాః పుత్రోఽయమ్ సదృశో హ్యస్య గర్వః
అ। (తనలో) అయం = ఇతడు, ఏవం = ఈవిధముగా, హిడింబాయాః = హిడింబయొక్క, పుత్రః = పుత్రుడా ! అస్య = ఇతనియొక్క గర్వః = గర్వము, సదృశః హి = తగినదియే కదా !
తా। (తనలో) ఇతడు హిడింబ తనయుడా ! ఇతనికి గర్వము తగినదియే గదా!
39.శ్లో రూపం సత్త్వం బలం చైవ పితృభిః సదృశం బహు ।
ప్రజాసు వీతకారుణ్యం మనస్త్వస్య కీదృశమ్ ।
అ। రూపం = రూపము, సత్త్వం = పరాక్రమము, బలం = బలము, పితృభిః = తండ్రులతో, బహుసదృశం = మిక్కిలి పోలియున్నది, ప్రజాసు = ప్రజలయందు, వీతకారుణ్యం = దయలేనిదైన, మనః = మనస్సు, అస్య = ఇతనికి, కీదృశమ్ = ఎవరిది?
తా। రూపము, పరాక్రమము, బలము తండ్రులతో మిక్కిలి సమానమైనది. కాని ప్రజలయందు దయలేని యితని మనస్సు ఎవరిని పోలినది ?
(ప్రకాశమ్) భోఃపురుష ! ముచ్యతామ్ ।
తా। (వెల్లడిగా) ఓ పురుషుడా । విడువుము.
ఘటోత్కచః – నముచ్యతే.
తా। విడువబడడు.
భీమసేనః – భో బ్రాహ్మణ ! గృహ్యతాం తవ పుత్రః । వయమేవ మనుగమిష్యామః
అ। భో బ్రాహ్మణ = ఓ బ్రాహ్మణుడా ! తవ = నీయొక్క, పుత్రః = పుత్రుడు, గృహ్యతాం= స్వీకరించబడుగాక, వయం = మేము, ఏనం = ఇతనిని, అనుగమిష్యామః= అనుసరించగలము.
తా। ఓ బ్రాహ్మణుడా! నీ పుత్రుని తీసుకొనుము. మేము యితనిని అనుసరించగలము.
ద్వితీయః– మా మా భవానేవమ్

తా। వలదు ఇట్లు మీరువలదు.

40.శ్లో త్యక్తా ప్రాగేవ మే ప్రాణా గురు ప్రాణేష్వపేక్షయా।
యువా రూపగుణోపేతో భవాంస్తిష్ఠతు భూతలే।

అ। గురుప్రాణేషు = పెద్దలప్రాణములయందు, అపేక్షయా = కాపాడుటచేత, మే = నాయొక్క, ప్రాణాః = ప్రాణములు, ప్రాగేవ = పూర్వమే, త్యక్తాః = వదలబడినవి, యువా = యువకుడవైన, రూపగుణోపేతః = రూపములోను, గుణములోను కూడిన వాడవైన, భవాన్ = నీవు, భూతలే = భూతలమునందు, తిష్ఠతు = ఉండెదవుగాక!

తా। పెద్దల ప్రాణములను కాపాడుటకు నాప్రాణములు యిదివరకే విడువబడినవి. యువకుడవైన, రూపములోను గుణములతోను కూడిన వాడవైన నీవు భూతలము యందుండుము.

భీమసేనః – ఆర్య! మా మైవమ్ క్షత్రియకులోత్పన్నోఽ హమ్।
పూజ్యతమాః ఖలు బ్రాహ్మణాః। తస్మా న్మ చ్ఛరీరేణ
బ్రాహ్మణ శరీరం వినిమాతు మిచ్ఛామి.

అ। ఆర్య=ఆర్యుడా! మా మా ఏవమ్= ఇట్లువలదు, అహం=నేను, క్షత్రియకులోత్పన్నః= క్షత్రియకులమందు పుట్టినవాడను, బ్రాహ్మణాః =బ్రాహ్మణులు, పూజ్యతమాః ఖలు= మిక్కిలి పూజనీయులు కదా! తస్మాత్ =అందువలన, మచ్ఛరీరేణ = నాశరీరము చేత, బ్రాహ్మణశరీరం = బ్రాహ్మణులయొక్క శరీరమును, వినిమాతుం= వినిమయము చేయుటకు ఇచ్ఛామి = ఇష్టపడుచున్నాను.

తా। ఆర్యుడా ! వలదు యిట్లు వలదు. నేను క్షత్రియ కులమందు పుట్టినవాడను. బ్రాహ్మణులు మిక్కిలి పూజింపదగినవారు కదా ! అందువలన నా శరీరముచే బ్రాహ్మణశరీరమును వినిమయము చేయుటకు యిష్టపడుచున్నాను.

ఘటోత్కచ ఒ. ఏవం,క్షత్రియోఽయమ్ తేనాస్య గర్వః భవతు
ఇమమేవ హత్వా నేష్యామి। అథ కేనాయం వారితః?

అ। ఏవం = ఇటులనా? అయం = ఇతడు, క్షత్రియః = క్షత్రియుడా? తేన=అందుచేత, అస్య = ఇతనికి,గర్వః = గర్వము,భవతు = కానిమ్ము, ఇమంఏవ = ఇతనినే, హత్వా= చంపి, నేష్యామి = తీసుకొని వెళ్ళగలను, అయం = ఇతడు, కేన = ఎవనిచేత, వారితః= వారింపబడినాడు.

తా। ఇటులనా ? ఇతడు క్షత్రియుడా ? అందుచేత ఇతనికి గర్వము. కానిమ్ము, ఇతనినే చంపి తీసుకొని వెళ్ళగలను. ఎవనిచే యితడు వారించబడినది?

భీమసేనః – మయా!

తా। నాచేత,

ఘటోత్కచః కిం త్వయా?

తా। ఏమి, నీచేతనా ?

భీమసేనః – అథ కిమ్ ?

తా। అవును ఏమి?

ఘటోత్కచః – తేన హి భవానేవాగచ్ఛతు

తా। అయినచో నీవే రమ్ము

భీమసేనః – ఏవమ్, అతివీర్యబలః నాను గచ్ఛామి। యది తే శక్తి రస్తి, బలాత్కారేణ మాం నయ।

అ। అతివీర్యబలః = మిక్కిలి పరాక్రమము బలము గలవాడను, న అనుగచ్ఛామి = అనుసరించను, తే = నీకు, శక్తిః = శక్తి, అస్తియది = ఉన్నచో, బలాత్కారేణ = బలాత్కారముగా, మాం = నన్ను, నయ = తీసుకొని వెళ్ళుము.

తా। నేను మిక్కిలి బలపరాక్రమములు గలవాడను. నిన్ను అనుసరించను. నీకు శక్తి యున్నచో బలాత్కారముగా తీసుకొని వెళ్ళుము.

ఘటోత్కచః – కిం మాం ప్రత్యభిజానీతే భవాన్ ?

తా। ఏమి నీవు నన్ను ఎరుంగుదువా ?

భీమసేనః – మత్పుత్ర ఇతి జానే.

తా। నాపుత్రుడవని ఎరుంగుదును.

ఘటోత్కచః – కథం కథం తవ పుత్రోఽహమ్।

తా। ఎట్లు ఎట్లు నేను నీ పుత్రుడనా ?

భీమసేనః – కథం రుష్యతి, మర్షయతు భవాన్। సర్వాః ప్రజాః క్షత్రియాణాం పుత్ర శబ్దేనాభిధీయంతే। అత ఏవం మయాభిహితమ్।

అ। కథం = ఎట్లు, రుష్యతి = కోపగించు చున్నావా ? భవాన్ = నీవు, మర్షయతు = మన్నించెదవుగాక, సర్వాః ప్రజాః = సమస్త ప్రజలు, క్షత్రియాణాం = క్షత్రియులకు, పుత్రశబ్దేన = పుత్ర శబ్దముతో, అభిధీయంతే = చెప్పబడుచున్నారు, అతః = అందువలన, మయా = నా చేత, ఏవం = ఈ విధముగా, అభిహితమ్ = చెప్పబడినది.

తా। ఎట్లు కోపగించు చున్నావా ? నీవు క్షమించెదవుగాక! సమస్త ప్రజలు క్షత్రియులకు పుత్రశబ్దముతో చెప్పబడు చున్నారు. అందువలన నేనిట్లు పలికితిని.

ఘటోత్కచః। భీతానామాయుధం గృహీతమ్।

తా। పిరికి వారి ఆయుధమును గ్రహించితివి.

41.శ్లో॥ శపామి సత్యేన భయం న జానే
జ్ఞాతుం తదిచ్ఛామి భవత్సమీపే ।
కిం రూప మేతద్ వద భద్ర ! తస్య
గుణాగుణజ్ఞ సదృశం ప్రపత్స్యే ।

అ॥ సత్యేన = సత్యము చేత, శపామి = శపథము చేయుచున్నాను, భయం = భయమును, నజానే = ఎరుంగను, భవత్సమీపే = నీవద్ద, తత్ = దానిని, జ్ఞాతుం = తెలుసుకొనుటకు, ఇచ్ఛామి = ఇష్టపడుచున్నాను, భద్ర = ఓ పురుషుడా ! ఏతత్ = ఇది, కింరూపం= ఏరూపము కలదో, వద = చెప్పుము, తస్య = దానియొక్క, గుణాగుణజ్ఞ! = గుణాగుణములు తెలిసిన వాడనై, సదృశం = తగిన దానిని, ప్రపత్స్యే= ఆశ్రయించ గలను.

తా॥ సత్యము చెప్పుచున్నాను. నేను భయము నెరుంగను. నీవద్ద దానిని తెలుసుకొనుటకు యిష్టపడుచున్నాను. భద్రా ! అది ఏ రూపముకలిగినదో చెప్పుము. దానియొక్క గుణాగుణముల నెరింగిన వాడనై తగిన దానిని ఆశ్రయించగలను.

ఘటోత్కచః – ఏష తే భయముపదిశామి,గృహ్యతా మాయు ధమ్ –

అ॥ ఏషః = నేను, తే = నీకు, భయం = భయమును, ఉపదిశామి = ఉపదేశించెదను, ఆయుధం = ఆయుధము, గృహ్యతామ్ = తీసుకొనబడునుగాక !

తా॥ నేను నీకు భయము నుపదేశించెదను, ఆయుధమును తీసుకొనుము.

భీమసేనః – ఆయుధమితి । గృహీత మేతత్ ।

తా॥ ఆయుధమా ? దీనిని తీసుకొంటిని.

ఘటోత్కచః – కథమివ ?

తా॥ అది ఎట్లు ?

భీమసేనః

42.శ్లో॥ కాంచన స్తంభసదృశో రిపూణాం విగ్రహే రతః ।
అయం తు దక్షిణో బాహురాయుధం సహజం మమ ।

అ॥ కాంచనస్తంభ సదృశం = బంగార స్తంభముతో సమానమైనది. రిపూణాం = శత్రువుల యొక్క, విగ్రహే = అణచుటయందు, రతః = ఆసక్తిగలిగినదైన, మే = నాయొక్క, అయం దక్షిణః బాహుః = ఈ కుడిభుజము, సహజం = సహజమైన, ఆయుధం= ఆయుధము.

తా॥ బంగారు స్తంభములో సమానమైన, శత్రువులను అణచుటయందాసక్తి కలిగిన, ఈ కుడిభుజము నాకు సహజమైన ఆయుధము.

ఘటోత్కచః – ఇదమువపన్నం పితుర్మే భీమసేనస్య ।

అ। ఇదం = ఈ మాట, మే = నా యొక్క, పితుః = తండ్రియైన, భీమసేనస్య = భీమసేనునకు, ఉపపన్నం = సమ్మతమైనది.

తా। ఈమాట నా తండ్రియైన భీమసేనునకు తగినది.

భీమసేనః – అథకో౽యం భీమో నామ ?

తా। ఎవరా భీముడు ?

43.శ్లో విశ్వకర్తా శివః కృష్ణః శక్రః శక్తిధరో యమః ।
ఏతేషు కథ్యతాం భద్ర! కేన తే సదృశః పితా ।

అ। విశ్వకర్తా = బ్రహ్మయా ?, శివః = శివుడా ?, కృష్ణః = కృష్ణుడా? శక్రః = ఇంద్రుడా? శక్తిధరః = శక్త్యాయుధమును ధరించినవాడైన, యమః = యముడా ? భద్ర = భద్రుడా!, ఏతేషు = వీరిలో, తే = నీయొక్క, పితా = తండ్రి, కేన = ఎవనితో, సదృశః= సమానుడు ?

తా। భద్రుడా! నీ తండ్రి విశ్వకర్తయైన బ్రహ్మయా ? శివుడా ? కృష్ణుడా ? ఇంద్రుడా? శక్త్యాయుధమును ధరించిన యముడా ? వీరిలో నీ తండ్రి ఎవనితో సమానుడు ?

ఘటోత్కచః – సర్వైః

తా। అందరితో

భీమసేనః – ధిగనృత మేతత్

తా। ధిక్ ఇది అసత్యము

ఘటోత్కచః – కథం కథమనృత మిత్యాహ । క్షిపతి మే గురుమ్ । భవతు, ఇమం స్థూలం వృక్షము త్పాట్య ప్రహరామి । (ఉత్పాట్య ప్రహరతి) కథమనేనాపి న శక్యతే హంతుమ్ । కిన్ను ఖలు కరిష్యే । భవతు, దృష్టమ్ । ఏతత్ గిరికూటముత్పాట్య ప్రహరామి ।

అ। కథం = ఎట్లు, అనృతం ఇతి = అసత్యమని, ఆహ = చెప్పుచున్నావు ?, మే = నాయొక్క, గురుం = తండ్రిని, క్షిపతి = నిందించుచున్నావా ?, భవతు = కానిమ్ము, ఇమం = ఈ, స్థూలం = బరువైన, వృక్షం = వృక్షమును, ఉత్పాట్య = పెకలించి, ప్రహరామి = కొట్టెదను. కథం = ఎట్లు, అనేన అపి = దీనిచేతకూడ హంతుం = చంపుటకు, న శక్యతే = శక్యమగుట లేదు, కింను ఖలు = ఏమి, కరిష్యే = చేయవలయును, భవతు = కానిమ్ము, దృష్టం = తెలిసినది, ఏతత్ గిరికూటం = ఈ పర్వత శిఖరమును, ఉత్పాట్య = పెకలించి, ప్రహరామి = కొట్టెదను.

తా। ఎట్లు అసత్యమనుచున్నావు ? నా తండ్రిని నిందించు చున్నావా? కానిమ్ము, బరువైన ఈ వృక్షమును పెకలించి కొట్టెదను (పెకలించి, కొట్టును). ఎట్లు, దీనిచేత కూడ చంపుటకు శక్యమగుటలేదా ? ఏమి చేయవలయును ? ఆ, తెలిసినది. ఈ పర్వత శిఖరమును పెకలించి కొట్టెదను.

44.శ్లో శైలకూటం మయాక్షిప్తం ప్రాణానాదాయ యాస్యతి ।

అ। మయా = నా చేత, శైలకూటం = పర్వత శిఖరము, క్షిప్తం = విసరబడినది. ప్రాణాన్ = ప్రాణములను, ఆదాయ = తీసుకొని, యాస్యతి = వెళ్ళగలదు.

తా। నా చేత విసరబడిన పర్వతశిఖరము ప్రాణములను తీసుకొని వెళ్ళగలదు.

47.శ్లో భీమసేనః రుష్టోఽపి కుంజరో వన్యోన వ్యాఘ్రం ధర్షయేద్వనే ।

అ। వన్యః = అడవిలో పుట్టిన, కుంజరః = ఏనుగు, రుష్టః అపి = కోపగించినదైనప్పటికి, వనే = అడవియందు, వ్యాఘ్రం = పెద్దపులిని, న ధర్షయేత్ = ఎదిరించలేదు.

తా। అడవిలో పుట్టిన ఏనుగు కోపగించినదైనప్పటికి, అడవియందు పెద్దపులిని ఎదిరించదు.

ఘటోత్కచః (ప్రహృత్య) కథమనేనాపి నశక్యతే హంతుమ్ ।

కిం ను ఖలు కరిష్యే, భవతు, దృష్టమ్ ।

తా। (కొట్టి) ఎట్లు దీనిచేత కూడ చంపుటకు శక్యమగుట లేదు. ఏమి చేయవలయును, ఆ, తెలిసినది.

45.శ్లో నన్వహం భీమసేనస్య పుత్రః పౌత్రో నభస్వతః ।

తిష్ఠేదానీం సుసన్నద్ధో నియుద్ధే నాస్తి మత్సమః ।

అ। అహం = నేను, భీమసేనస్య = భీమునియొక్క, పుత్రః = పుత్రుడను, నభస్వతః = వాయువుయొక్క, పౌత్రః = మనుమడను, ఇదానీం = ఇప్పుడు, సుసన్నద్ధః = బాగా సన్నద్ధుడవై, తిష్ఠ = ఉండుము, నియుద్ధే = బాహు యుద్ధము నందు, మత్సమః = నాతో సమానుడు, నాస్తి = లేడు.

తా। నేను భీమసేనుని పుత్రుడను, వాయువు యొక్క పౌత్రుడను. ఇప్పుడు బాగా సంసిద్ధుడవై యుండుము. బాహు యుద్ధమునందు నాతో సమానుడు లేడు.

(ఇత్యుభౌ నియుద్ధం కురుతః)

(అని ఇరువురు మల్లయుద్ధము చేయుదురు)

ఘటోత్కచః – (భీమసేనం బద్ధ్వా)

(భీమసేనుని బంధించి)

46.శ్లో (i) వ్రజసి కథమిహ త్వం వీర్యముల్లంఘ్య బాహ్వోః

గజ ఇవ దృఢపాశైః పీడితో మద్భుజాభ్యామ్ ।

అ। త్వం = నీవు, బాహ్వోః = బాహువుల యొక్క, వీర్యం = పరాక్రమమును, ఉల్లంఘ్య = తిరస్కరించి, దృఢపాశైః = గట్టి త్రాళ్ళచేత, పీడితః = బంధింపబడిన, గజః ఇవ = ఏనుగువలె, మద్భుజాభ్యాం = నా బాహువులచే, పీడితః = బంధింపబడిన వాడవై, ఇహ = ఇక్కడ, కథం = ఎట్లు, వ్రజసి = వెళ్ళగలవు ?

తా॥ నీవు నా బాహు పరాక్రమమును తిరస్కరించి, గట్టి తాళ్ళచేత బంధింపబడిన ఏనుగువలె నా బాహువులచే బంధింపబడినవాడవై యిక్కడ ఎట్లు వెళ్ళగలవు ?
భీమసేనః – (ఆత్మగతమ్) కథం గృహీతోఽస్మ్యనేన। భోః సుయోధన ! వర్ధతే ఖలు శత్రుపక్ష। కృతరక్షోభవ। (ప్రకాశమ్) భోః పురుష! అవహి తో భవ।
అ॥ కథం = ఎట్లు, అనేన = ఇతనిచేత, గృహీతః = పట్టుకొనబడినవాడను, అస్మి = అగుచున్నాను, భోః - సుయోధన = ఓ దుర్యోధనుడా!, శత్రుపక్ష = శత్రుపక్షము, వర్ధతేఖలు = వృద్ధిపొందుచున్నది కదా! కృతరక్షః = రక్షించుకొనువాడవు, భవ = అగుము, భోః పురుష = ఓ పురుషుడా!, అవహితః = సంసిద్ధుడవు, భవ = అగుము.
తా॥ (తనలో) ఎట్లు ఇతనిచే బంధింపబడితిని. ఓ సుయోధనుడా! నీ శత్రుపక్షము వృద్ధిచెందుచున్నది కదా! రక్షించుకొనువాడవు కమ్ము (వెల్లడిగా) ఓ పురుషుడా! సంసిద్ధుడవు కమ్ము.
ఘటోత్కచః – అవహితోఽస్మి
తా॥ సంసిద్ధుడనగుచున్నాను.
భీమసేనః –(నియుద్ధ బంధమవధూయ)
(బాహుబంధమును వదిలించుకొని)
46.శ్లో॥ (ii) వ్యపనయ బలదర్పం దృష్టసారోఽసి వీర!
న హి మమ పరిభేదో విద్యతే బాహుయుద్ధే ।
అ॥ వీర = వీరుడా! బలదర్పం = బలగర్వమును, వ్యపనయ = విడువుము, దృష్టసారః= నీ శక్తిని, పరిశీలించినవాడవు, అసి = అగుచున్నావు, బాహుయుద్ధే = మల్లయుద్ధమునందు, మమ = నాకు, పరిభేదః = అలసట, నాస్తి హి = లేదు కదా!
తా॥ ఓ వీరుడా! బలగర్వమును విడువుము. నీ శక్తిని పరిశీలించుకొంటిని. మల్లయుద్ధము నందు నాకు అలసట లేదు కదా!
ఘటోత్కచః – కథమనేనాపి న శక్యతే హంతుమ్ । కిన్నుఖలు కరిష్యే? భవతు, దృష్టమ్। అస్తి మాతృప్రసాదలబ్ధో మాయాపాశః। తేన బద్ధ్వైనం నేష్యామి। కుతః ఖల్వాపః? భోగిరే ! ఆపస్తావత్ । హంత, స్రవతి । (ఆచమ్య మంత్రం జపతి) భోః పురుష!
అ॥ మాతృప్రసాదలబ్ధః = తల్లి అనుగ్రహముచే లభించిన, మాయాపాశః = మాయాపాశము, అస్తి = కలదు, తేన = దానిచేత, బద్ధ్వా = బంధించి, ఏనం = ఇతనిని, నేష్యామి = తీసుకొని వెళ్ళెదను, కుతః ఖలు ఆపః = నీరు ఎచ్చట ? భోగిరే! = ఓ పర్వతమా!, ఆపస్తావత్ = నీరుకావలెను, హంత = ఆహా, స్రవతి = స్రవించుచున్నది.
(ఆచమ్య = ఆచమనము చేసి, మంత్రం = మంత్రమును, జపతి = జపించును)
తా॥ ఎట్లు దీనిచేత కూడ చంపుటకు శక్యము కాలేదు. ఏమి చేయవలయును ? ఆ, తెలిసినది. తల్లి యనుగ్రహముచే లభించిన మాయాపాశము కలదు. దానిచేత

యితనిని బంధించి, తీసుకొని వెళ్ళెదను. నీరు ఎచ్చట ? ఓ పర్వతమా! నీరు కావలెను. ఆహా నీరు స్రవించు చున్నది. (ఆచమనము చేసి, మంత్రమును జపించును) ఓ పురుషుడా!

47.శ్లో॥ మాయాపాశేన బద్ధస్త్వం వివశోఽను గమిష్యసి ।
రాజసే రజ్జుభిర్బద్ధః శక్రధ్వజ ఇవోత్సవే ।

అ॥ మాయాపాశేన = మాయాపాశముచే, బద్ధః = బంధింపబడిన, త్వం = నీవు, వివశః = వివశుడవై, అనుగమిష్యసి = అనుసరించెదవు, రజ్జుభిః = త్రాళ్ళచేత, బద్ధః = బంధింపబడిన, ఉత్సవే = ఉత్సవమునందు, శక్రధ్వజః ఇవ = ఇంద్రధ్వజము వలె, రాజసే = ప్రకాశించుచున్నావు.

తా॥ మాయాపాశముచే బంధింపబడిన నీవు వివశుడవై నన్ననుసరించెదవు. త్రాళ్ళచే బంధింపబడిన ఉత్సవమునందు ఇంద్ర ధ్వజమువలె ప్రకాశించుచున్నావు.

(ఇతి మాయయా బధ్నాతి)

(అని మాయతో బంధించును)

భీమసేనః – కథం మాయాపాశేన బద్ధోఽస్మి । కిమిదానీం కరిష్యే । భవతు, దృష్టమ్ అస్తి మహేశ్వరప్రసాదలబ్ధో మాయా పాశమోక్షో మంత్రః । తం జపామి । కుతః ఖల్వాపః? భో బ్రాహ్మణకుమార ! ఆనయ కమండలుగతా ఆపః ।

అ॥ కథం = ఎట్లు, మాయాపాశేన = మాయాపాశముచే, బద్ధః = బంధింపబడినవాడను, అస్మి = అగుచున్నాను. ఇదానీం = ఇప్పుడు, కిం = ఏమి, కరిష్యే = చేయవలయును? భవతు = కానిమ్ము, దృష్టమ్ = చూడబడినది, మహేశ్వర ప్రసాదలబ్ధః = మహేశ్వరుని అనుగ్రహముచే లభించిన, మాయాపాశమోక్షః = మాయాపాశమోక్షము అను, మంత్రః = మంత్రము, అస్తి = కలదు, తం = దానిని, జపామి = జపించెదను, కుతఃఖలు ఆపః = నీరు ఎచ్చట ? భోః బ్రాహ్మణ కుమార = ఓ బ్రాహ్మణకుమారుడా!, కమండలుగతాః = కమండలములోయున్న, ఆపః = నీటిని, ఆనయ = తీసుకొనిరమ్ము.

తా॥ ఎట్లు మాయాపాశముచే బంధింపబడితిని ఇప్పుడు ఏమి చేయవలయును ? ఆ, తెలిసినది. మహేశ్వరుని అనుగ్రహముచే లభించిన మాయాపాశమోక్ష మంత్రము కలదు. దానిని జపించెదను. నీరు ఎచ్చట ? ఓ బ్రాహ్మణ కుమారుడా! కమండలములో యున్న నీటిని తీసుకొని రమ్ము.

వృద్ధః – ఇమా ఆపః

తా॥ ఇవిగో నీరు.

(భీమసేనః ఆచమ్య, మంత్రం జప్త్వా మాయాం మోచయతి)

(భీమసేనుడు ఆచమనము చేసి, మంత్రమును జపించి మాయను విడిపించును)

ఘటోత్కచః – అయే పతితః పాశః । కిమిదానీం కరిష్యే । భవతు, భోః పురుష! పూర్వసమయం స్మర ।

అ॥ అయే = ఆహో, పాశః = పాశము, పతితః = పడిపోయినది, ఇదానీం = ఇప్పుడు, కిం= ఏమి, కరిష్యే = చేయవలయును ? భవతు = కానిమ్ము, భో: పురుష = ఓ పురుషుడా! పూర్వసమయం = వెనుకటి వాగ్దానమును స్మర = స్మరింపుము.

తా॥ ఆహో! పాశము పడిపోయినది. ఇప్పుడు ఏమి చేయవలయును ? కానిమ్ము, ఓ పురుషుడా! వెనుకటి వాగ్దానమును స్మరింపుము.

భీమసేనః – సమయః ఇతి । ఏష స్మరామి । గచ్ఛాగ్రతః ।

తా॥ వాగ్దానమా ? ఇదిగో గుర్తువచ్చినది. ముందు నీవు పొమ్ము.

(ఉభౌ పరిక్రామతః)

(ఇద్దరు నడుచుచుందురు)

వృద్ధః । పుత్రకాః! కిం కుర్మః । అయం గచ్ఛతి వృకోదరః ।

తా॥ పుత్రులారా! ఏమి చేసెదము. ఈ భీముడు వెళ్లుచున్నాడు.

48.శ్లో॥ **ఆక్రమ్య రాక్షసమిమం జ్వలదుగ్రరూప । ముగ్రేణ బాహుబలవీర్యగుణేన యుక్తమ్ । ఏష ప్రయాతి శనకైరవధూయ శీఘ్రమాసార వర్షమివ గోవృషభః సలీలః ।**

అ॥ జ్వలత్ = మండుచున్న, ఉగ్ర = భయానకమైన, రూపం = ఆకారము కలిగిన, ఉగ్రేణ= భయంకరమైన, బాహుబలం వీర్యగుణేన = బాహుబలము, పరాక్రమములతోను, యుక్తం = కూడిన, ఇమం రాక్షసం = ఈ రాక్షసుని, ఆక్రమ్య = ఓడించి, ఏష = ఈ భీమసేనుడు, ఆసార వర్షం = జడివానను, శీఘ్రం = త్వరగా, అవధూయ = విదిలించుకొని, సలీలః = విలాసముతో కూడిన, గోవృషభః ఇవ = ఎద్దువలె, శనకైః = మెల్లగా, ప్రయాతి = వెళ్ళుచున్నాడు.

తా॥ జ్వలించుచున్న, భయానకమైన రూపము కలిగిన, భయంకరమైన బాహుబలముతోను పరాక్రమముతోను కూడిన ఈ రాక్షసుని ఓడించి, ఈ భీమసేనుడు జడివానను త్వరగా విదిలించుకొని విలాసముగా వెళ్ళుచున్న ఎద్దువలె మెల్లమెల్లగా వెళ్లుచున్నాడు.

ఘటోత్కచః – ఇహ తిష్ఠ । త్వదాగమనం మంబాయై నివేదయామి ।

అ॥ ఇహ = ఇక్కడ, తిష్ఠ = ఆగుము, త్వదాగమనం = నీ రాకను గూర్చి, అంబాయై = తల్లికి, నివేదయామి = నివేదించెదను.

తా॥ ఇక్కడ ఆగుము. నీ రాకను తల్లికి నివేదించెదను.

భీమసేనః । బాఢమ్ । గచ్ఛ ।

తా॥ మంచిది. వెళ్ళుము.

ఘటోత్కచః –(ఉపసృత్య) అంబ! అభివాదయే ఘటోత్కచోఽహమ్ చిరాభిలషితో భవత్యా ఆహారార్థమానీతో మానుషః ।

అ॥ అంబ = అమ్మా! అభివాదయే = నమస్కరించుచున్నాను, అహం = నేను, ఘటోత్కచః = ఘటోత్కచుడను, భవత్యా = నీచేత, ఆహారార్థం = ఆహారము

కొరకు, చిరాభిలషితః = చాలాకాలము నుండి కోరబడుచున్న, మానుషః = మానవుడు, ఆనీతః = తీసుకొని రాబడినాడు.

తా। (సమీపించి) అమ్మా! నమస్కరించుచున్నాను. నేను ఘటోత్కచుడను. నీవు ఆహారము కొరకు చాలా కాలమునుండి కోరుచున్న మానవుని తీసుకొని వచ్చితిని.

(ప్రవిశ్య)

(ప్రవేశించి)

హిడింబా – జాత ! చిరంజీవ । కీదృశో మానుష ఆనీతః ?

తా। పుత్రుడా! చిరకాలము జీవించుము. ఎటువంటి మానవుడు తీసుకొని రాబడెను ?

ఘటోత్కచః – భవతి ! వాఙ్మాత్రేణ మానుషో, న వీర్యేణ ।

అ। భవతి = తల్లీ!, వాఙ్మాత్రేణ = మాటచేతనే, మానుషః = మానవుడు, వీర్యేణ = పరాక్రమముచేత, న = కాదు.

తా। తల్లీ! మాటచేతనే మానవుడు. పరాక్రమము చేత కాదు.

హిడింబా – కిం బ్రాహ్మణః ?

తా। బ్రాహ్మణుడా ?

ఘటోత్కచః – న బ్రాహ్మణః

తా। బ్రాహ్మణుడు కాదు.

హిడింబా – అథవా స్థవిరః ?

తా। లేనిచో ముసలివాడా ?

ఘటోత్కచః – న వృద్ధః ।

తా। ముసలివాడు కాదు

హిడింబా – కిం బాలః ?

తా। బాలుడా ?

ఘటోత్కచః – న బాలః ।

తా। బాలుడు కాదు

హిడింబా – యద్యేవం,పశ్యామి తావదేనమ్

తా। అయినచో అతనిని చూచెదను.

(ఉభే పరిక్రామతః)

(ఇద్దరు నడుచుచుందురు)

హిడింబా – (విలోక్య) కి మేష మానుష ఆనీతః ?

తా। (చూచి) ఈ మానవుని తెచ్చితివా ?

ఘటోత్కచః – భవతి ! కోఽయమ్ ।

తా। పూజనీయురాలా! ఇతడెవడు ?

హిడింబా - దైవతం ఖల్వస్మాకమ్।

తా। మనకు దైవము కదా !

ఘటోత్కచః - ఆః కస్య దైవతమ్?

తా। ఆ, ఎవరికి దైవము ?

హిడింబా - తవ చ మమ చ।

తా। నీకు నాకు కూడా

ఘటోత్కచః - కః ప్రత్యయః ?

తా। నమ్మకమేది ?

హిడింబా - అయం ప్రత్యయః। జయత్వార్యపుత్రః

తా। ఇదిగో ఋజువు. ఆర్యపుత్రునకు జయమగుగాక !

భీమసేనః - (విలోక్య) కా పునరియమ్? అయే దేవీ హిడింబా!

తా। (చూచి) ఎవరీమె? దేవి హిడింబయా

49.శ్లో। అస్మాకం భ్రష్టరాజ్యానాం భ్రమతాం గహనే వనే।
జాతకారుణ్యయా దేవి! సంతాపో నాశిత స్త్వయా।

అ। భ్రష్టరాజ్యానాం = రాజ్యభ్రష్టులమైన, గహనే = దట్టమైన, వనే = అడవియందు, భ్రమతాం = సంచరించుచున్న, అస్మాకం = మాయొక్క, సంతాపః = దుఃఖము, దేవి= దేవీ! జాతకారుణ్యయా = దయకలిగిన, త్వయా = నీ చేత, నాశితః = పోగొట్టబడినది.

తా। దేవీ! రాజ్యభ్రష్టులమైన, దట్టమైన అడవియందు సంచరించుచున్న మా సంతాపము దయకలిగిన నీచే పోగొట్టబడినదికదా !

హిడింబే ! కిమిదమ్ ?

తా। హిడింబా ! ఇది ఏమిటి ?

హిడింబా - (కర్ణే) ఆర్యపుత్ర ! ఈదృశమివ

తా। (చెవిలో) ఆర్యపుత్రుడా! ఇది విషయము

భీమసేనః - జాత్యా రాక్షసీ, న సముదాచారేణ।

అ। జాత్యా = జాతిచే, రాక్షసీ = రాక్షసివి, న సముదాచారేణ = సదాచారముతో కాదు.

తా। జాతిచేతనే నీవు రాక్షసివిగాని సదాచారముతో కాదు.

హిడింబా - ఉన్మత్తక! అభివాదయ పితరమ్।

తా। పిచ్చివాడా! తండ్రికి నమస్కరింపుము.

ఘటోత్కచః -

50.శ్లో॥ అజ్ఞానాత్తు మయా పూర్వం యద్భవాన్నాభివాదితః ।
అస్య పుత్రాపరాధస్య ప్రసాదం కర్తుమర్హసి ॥

అ॥ పూర్వం = పూర్వము, అజ్ఞానాత్ = అజ్ఞానము వలన, భవాన్ = నీవు, మయా = నా చేత, న అభివాదితః = నమస్కరించబడలేదు. ఇతియత్ = అనునది ఏది కలదో, అస్య పుత్రాపరాధస్య = ఈ పుత్రుని నేరమునకు, ప్రసాదం = అనుగ్రహమును, కర్తుం= చేయుటకు, అర్హసి = తగుదువు.

తా॥ పూర్వము నేను అజ్ఞానము వలన నిన్ను నమస్కరించలేదు. ఈ పుత్రాపరాధమును క్షమించదగుదువు.

భోస్తాత! అహం స ధార్తరాష్ట్ర వనదవాగ్ని ర్ఘటో
త్కచోఽభివాదయే । పుత్రచాపలం క్షంతు మర్హసి ।

అ॥ భోఃతాత = ఓ తండ్రీ! ధార్తరాష్ట్రవన దవాగ్నిః = కౌరవులను వనమునకు దవాగ్నియగు, ఘటోత్కచః = ఘటోత్కచుడను, సః అహం = ఆ నేను, అభివాదయే = నమస్కరించుచున్నాను, పుత్రచాపలం = పుత్రుని చపలత్వమును, క్షంతుం = క్షమించుటకు, అర్హసి = తగుదువు.

తా॥ ఓ తండ్రీ! కౌరవులను అడవికి దవాగ్నియగు ఘటోత్కచుడను నేను నమస్కరించు చున్నాను. పుత్రుని చపలత్వమును క్షమించుము.

భీమసేనః – ఏహ్యేహి పుత్ర ! వ్యతిక్రమకృతం క్షాంతమేవ ।(పరిష్వజ్య) ధార్తరాష్ట్ర వన దవాగ్నిః । పుత్రాపేక్షీణి ఖలు పితృ హృదయాని । పుత్ర ! అతిబలపరాక్రమోభవ

అ॥ పుత్ర! = పుత్రుడా ! ఏహి ఏహి = రమ్ము రమ్ము, వ్యతిక్రమకృతం = చేయబడిన దోషము, క్షాంతం ఏవ = క్షమించబడినది. (పరిష్వజ్య = కౌగలించుకొని) ధార్తరాష్ట్రవనదవాగ్నిః = కౌరవులను అడవికి దవాగ్ని, పితృహృదయాని = తండ్రుల హృదయములు, పుత్రాపేక్షీణి ఖలు = పుత్రులయందు మక్కువ కలిగినవి కదా! పుత్ర = పుత్రుడా!, అతిబలపరాక్రమః = మిక్కిలి బలపరాక్రమములు కలవాడవు, భవ = అగుము.

తా॥ పుత్రుడా! రమ్ము రమ్ము. నీచే చేయబడిన అపరాధము క్షమించబడినది. (కౌగలించుకొని) ఇతడు కౌరవులను అడవికి దవాగ్ని వంటివాడు. తండ్రుల హృదయము పుత్రులయందు మక్కువ కలిగినవి కదా! పుత్రుడా! మిక్కిలి బలపరాక్రమములు కలిగినవాడవు కమ్ము.

ఘటోత్కచః – అనుగృహీతోఽస్మి

తా॥ అనుగ్రహించబడితిని.

వృద్ధః – ఏవం భీమసేన పుత్రోఽయం ఘటోత్కచః ।

తా॥ ఇటులనా ? ఇతడు భీమసేనుని పుత్రుడైన ఘటోత్కచుడా !

భీమసేనః - పుత్ర! అభివాదయాత్ర భవంతం కేశవదాసమ్ ।

అ॥ పుత్ర = పుత్రుడా! అత్ర భవంతం = పూజనీయుడైన, కేశవదాసం = కేశవదాసును, అభివాదయ = నమస్కరింపుము.

తా॥ పుత్రుడా! పూజనీయుడైన కేశవదాసుకు నమస్కరింపుము.

ఘటోత్కచః - భగవన్నభివాదయే ।

తా॥ పూజనీయుడా! నమస్కరించుచున్నాను.

వృద్ధః - పితృ సదృశ గుణ కీర్తిర్భవ ।

తా॥ తండ్రితో సమానమైన గుణములు కీర్తి కలవాడవు కమ్ము.

ఘటోత్కచః - అనుగృహీతోఽస్మి

తా॥ అనుగ్రహించబడితిని.

వృద్ధః - భో వృకోదర! రక్షితమస్మత్కులం స్వకులముద్ధృతం చ! గచ్ఛామస్తావత్।

అ॥ భో వృకోదర = ఓ భీమసేనుడా! అస్మత్కులం = మా కులము, రక్షితం = రక్షింపబడినది, స్వకులంచ = నీ కులము కూడ, ఉద్ధృతం = ఉద్ధరింపబడినది, గచ్ఛామః తావత్ = వెళ్ళుచున్నాము.

తా॥ ఓ భీమసేనుడా! మా కులము రక్షింపబడినది. నీ కులముకూడ సముద్ధరింపబడినది. పోయివచ్చెదము.

భీమసేనః -

51.శ్లో॥ అనుగ్రహాత్తు భవతః సర్వమాసీదిదం శుభమ్ ।
ఆశ్రమోఽదూరతోఽస్మాకం తత్రవిశ్రమ్య గమ్యతామ్ ।

అ॥ భవతః = నీయొక్క, అనుగ్రహాత్ = అనుగ్రహము వలన, ఇదం సర్వం = ఇది అంతయు, శుభం ఆసీత్ = శుభమయ్యెను, అస్మాకం = మాయొక్క, ఆశ్రమః = ఆశ్రమము, అదూరతః = దగ్గరలో యున్నది, తత్ర = అక్కడ, విశ్రమ్య = విశ్రమించి, గమ్యతాం = వెళ్ళబడుగాక!

తా॥ నీ అనుగ్రహము వలన యిదంతయు శుభమయ్యెను. మా ఆశ్రమము దగ్గరలోనే యున్నది. అక్కడ విశ్రమించి వెళ్ళుము.

వృద్ధః - కృతమాతిథ్యమనేన జీవిత ప్రదానేన । తస్మాత్ గచ్ఛామ స్తావత్ ।

అ॥ అనేన = ఈ, జీవితప్రదానేన = జీవితము నొసంగుటచేత, ఆతిథ్యం, ఆతిథ్యము, కృతం = చేయబడినది, తస్మాత్ = అందువలన, గచ్ఛామః తావత్ = వెళ్ళుచున్నాము.

తా॥ ఈ జీవితప్రదానముచే మాకు ఆతిథ్యము యివ్వబడినది. అందువలన పోయి వచ్చెదము.

భీమసేనః – గచ్ఛతు భవాన్ సకుటుంబః పునర్దర్శనాయ ।

తా॥ నీవు సకుటుంబముగా వెళ్ళెదవుగాక, తిరిగి దర్శనము లభించుగాక !

వృద్ధః – బాఢమ్ । ప్రథమః కల్పః ।

తా॥ మంచిది. మంచి సంకల్పము.

(నిష్క్రాంతః సకలత్రపుత్రః కేశవదాసః)

(కేశవదాసు భార్యాబిడ్డలతో నిష్క్రమించును)

భీమసేనః – హిడింబే ! ఇతస్తావత్ । వత్స ఘటోత్కచ ! ఇతస్తావత్ । తత్రభవంతం కేశవదాస మాశ్రమద్వార మాత్రమపి సంభావయిష్యామః ।

అ॥ హిడింబే = ఓ హిడింబా!, ఇతఃతావత్ = ఇటురమ్ము, వత్స = కుమారా!, ఘటోత్కచ = ఘటోత్కచుడా! ఇతఃతావత్ = ఇటు రమ్ము, తత్రభవంతం = పూజనీయుడైన, కేశవదాసం = కేశవదాసును, ఆశ్రమద్వారమాత్రం అపి = ఆశ్రమద్వారమువరకు, సంభావయిష్యామః = గౌరవించెదము.

తా॥ ఓ హిడింబా! ఇటు రమ్ము.కుమారుడా! ఘటోత్కచుడా! ఇటురమ్ము.పూజనీయుడైన కేశవదాసును ఆశ్రమము వరకు గౌరవముగా సాగనంపి వచ్చెదము.

52.శ్లో॥ యథా నదీనాం ప్రభవః సముద్రో యథాహుతీనాం ప్రభవో హుతాశః ।
యథేంద్రియాణాం ప్రభవం మనోఽపి తథా ప్రభుర్నో భగవానుపేంద్రః ।

అ॥ సముద్రః = సముద్రుడు, యథా = ఏవిధముగా, నదీనాం = నదులకు, ప్రభవః = ఆశ్రయుడో, హుతాశనః = అగ్ని, యథా = ఏ విధముగా, ఆహుతీనాం = ఆహుతులకు, ప్రభవః = ఆశ్రయమో, మనః = మనస్సు, యథా = ఏవిధముగా, ఇంద్రియాణాం = ఇంద్రియములకు, ప్రభవం = ఆశ్రయమో, తథా = ఆ విధముగా, భగవాన్ ఉపేంద్రః = భగవానుడగు మహావిష్ణువు, నః = మాకు, ప్రభుః = (ఆశ్రయము) ప్రభువు అగుచున్నాడు.

తా॥ సముద్రము ఎట్లు నదులకు ఆశ్రయమో, అగ్ని ఎట్లు ఆహుతులకు ఆశ్రయమో, మనస్సు ఎట్లు ఇంద్రియములకు ఆశ్రయమో, అట్లు పూజనీయుడైన (భగవానుడైన) మహావిష్ణువు మాకు ప్రభువగుచున్నాడు.

(నిష్క్రాంతాః సర్వే)

(అందరూ నిష్క్రమింతురు)

మహాకవియైన భాసునిచే రచించబడిన మధ్యమ వ్యాయోగము సమాప్తము.